

HARMADIK KÖNYV.

A SZENT ISTVÁN-FÉLE ALKOTMÁNY.

II. RÉSZ.

HANYATLÁSI KORSZAK.

BAHARER KÖNYV

A SZENT ISTVÁN-FELE ALKOTMÁNY

1848

HAZATARTALOM

I. FEJEZET.

E korszak történeti eseményeinek vázlata.

1. §.

*Az arany bullától IV. Béla haláláig.*¹⁾

A Sz. István-féle alkotmány hanyatlási korszakát az 1222-ki arany bulla nyitja meg, mint első szóló tanuja azon átalakulásnak, mely a Szent István-féle alkotmány tényleges alapjaira nézve a szent királytól innen bekövetkezett. És ép mivel azt félreismerve, a magyar álladalmi élet elemeit a Sz. István-féle szerkezetbe, melyből kinőttek volt, viisszaszorítani törekedett, nemhogy inkább a közjogi szervezetet a megváltozott viszonyokhoz idomította volna, vált az arany bulla kezdeményezőjévé ama rohamos bomlásnak, melynek a magyar álladalmi élet kötelékei a tizenharmadik században indultak, és mely véget az Árpád-korszakot befejezett azon anarchikus állapotban lelt, melyből az Anjouk ragadták ki a nemzetet.

A magyar trónt e nevezetes korszak kezdetével *II. Endre* bírta, kinek botlásai s lengesége idézték fel az elégületlenség kitörését a királyi család és a nemzet kebelében, mit az arany bulla csak ideig-óráig csillapított le. Mert miután a zavargások kútfeje, t. i. a kifejlődött ellentét a tényleges viszonyok és az ország jogi szervezete között megszüntetve nem lett, és Endre az

¹⁾ V. ö. Szalay: Magyarország története. II. köt. 3—82. l.

arany bulla után is folytatta előbbi eljárását: a visszaélések ismétlődtek és ezzel a viszálykodások is az idős és ifjabb királyok udvarai között. Már két évvel reá (1224.) Lipót osztrák herceghez látjuk menekülni Bélát; a fegyveres összecsapást atyjával csak III. Honorius pápa közbevetése akadályozta meg. A kibékülés, mely ekkor létrejött, a kormányon egyidőre az erélyes Béla szavát tevén irányadóvá, Endre a királyi kincstár és haderő érdekében visszaszedegette a feleslegesen adományozott jószágokat, és hason erélylyel járt el Erdélyben, hol a német lovagrendtől, hogy túlkapásait megtorolja, a Bárczaságot visszavevé, a szász területet pedig a rajta lakozó szászsággal az 1224-iki kiváltságlevél által külön politikai egészszé emelte. És Béla tevékenysége az ekkor keresztényekké vált kúnok földjét (akkor Cumania, most Moldva) is megszerezte a magyar koronának.¹⁾

Bélának erélyes fellépése sokaknál elégtelenséget keltett s velők Frigyes császárnak a magyar trónra emelését terveltette, a királyi kincstárt azonban nem volt képes jó karba helyezni. S midőn Endre e czélból a közhivatalokat eladogatná, az ország közjővedelmeit zsidóknak, izmaelitáknak bérbe adná, mi a nép zsarolásához vezetett, a klerus tevékenységre serkent, és hogy a királyt egyidőre ismét a törvény útjára térítse, 1231-ben újból kiadatá vele az arany bullát, némi az egyház nevedő befolyásáról tanuskodó módosítással.

Az egyház átkát s ennek járulékát az egyházi tilalmat (interdictum), mely az 1231. törvényczikkek megszegőit fenyegeté, Endrének eljárása már 1232-ben az országra vonta, minek súlyát 1233-ban Jakab prenestei püspökkel, mint pápai követtel, a bereghi erdő

¹⁾ Innét viselik királyaink a „Rex Cumaniae“ czimet.

mellett kötött egyesség s az egyháznak ebben nyújtott biztosítékok emelték le. A belnyugalom ezzel helyreállt, de talán csak azért, mert a következő években az országot szerencsés háboru II. Frigyes osztrák herczeggel, a királyt pedig harmadik házassága foglalkodtatták.

Béla (IV.), ki 1235-ben váltotta fel a trónon atyját, elég tapintattal s erélylyel birt, hogy a rendnek Endre alatt meglazult kötelékeit meg helyreállítva, az ország és nemzet romlásának útját állhassa. Üdvös intézkedéseit azonban, melyek uralkodása első éveit jellemzik, megszakította ama gyászos esemény, melynek rémhire Bélát atyja eljárásának ismétlésére kényszeríté és egész borzasztóságában 1241-ben következett be.

A tatárjárás, mely a Sajó melletti ütközet után a királyt földönfutóvá, az országot pedig a tatárság vérfagylaló kegyetlenkedése és pusztításai színhelyévé tette, a vész elvonultával országába visszatért Béla elébe nehéz feladatot tűzött. És Béla uralkodói képességének dicséretére oldotta meg azt, midőn a megfogyatkozott népességet gyarmatosítás útján gyarapítá, a zavarba ejtett birtokviszonyokat rendezé, a fejledező polgári elemet istápolva a kereskedelmet és ipart újból felvirágoztatá, a hon védelméről végvidékek szervezése, a várszerkezet romjainak felélesztése és magánváarak építésének engedélyezése által gondoskodott, és így az ország erejét, tekintélyét meg visszaszerzé.

Hangosan hirdette ezt, hogy II. Frigyes, osztrák herczegnek kimultával a magyarok ellen vívott harcban (1246.), Stiria rendjei e herczegséget Béla fia, István, számára ajánlák fel (1251). De az új szerzemény, melyet Ottokár cseh királylyal vívott nehéz küzdelmek után az 1254-ki pozsonyi békekötés biztosított, István tanácsosainak félszeg kormányzata folytán, és mert a hadi szerencse a Morava partján véghez ment ütközet-

ben ismét Ottokárhoz szegődött, az 1261-ki bécsi békekötésben az Árpádék kezéből kisiklott.

Istvánnak Stiriában tanusított kormányzói ügyetlensége öcsese, Béla felé hajlítá atyját s midőn ez melőzését a trónutódlásnál tervezgetné, az ország az idős és ifjabb király viszálkodó táboraira oszolt (1262.), és a polgárháború, a nemzetnek anyagi ép úgy, mint erkölcsi romlására, kevés megszakítással 1267-ig folyt, a kibékülést az arany bulla czikkeinek ujbbóli megerősítése pecsételvén meg. Három évvel reá IV-dik Béla meghalálózott (1270.).

2. §.

*V. Istvántól 1308-ig.*¹⁾

V. István uralkodása, mely után annyira áhitozott, csak két évig (1270—72.) tartott és miután a legjobb erőket az Ottokar cseh királylyal meg-megujuló harcok foglalták el, a magyar államélet tovább fejlesztésére nevezetesebb eredmény nélkül maradt.

Fiának, *IV. vagy Kún Lászlónak* kormánya ellenben gyászos korszakot képez. Nem okozták ezt, legalább nem első sorban, a megujult ellenségeskedések Ottokárral és a később feléledt viszálkodások *V. István* egykori pártosai s ellenfelei között, mik *László* kiskorúsága idejét betöltik, melybe esik a Habsburg dynastiának meggyökeredzése is a szomszéd Ausztriában, és pedig a magyarság segélyével. Hanem eredményezte azt, hogy a nagykorúvá vált *László*, kúnok s kún hölgyek társaságában, mi a kún melléknevet szerezte meg neki, kicsapongásoknak élve, nem gondolt az ország ügyeivel, melyet garázda nagyok, mint a Német-ujváriak, Pektáriak, a szepesi *Lóránt*, a királyi hatalomkart nem érezve,

¹⁾ V. ö. Szalay: Magyarország története II. köt. 85—145. l.

büntetlenül fosztogattak, egymásra támadva s a kisebb birtokosokat kényszerítve, hogy magokat s birtokaikat hatalmuk alá vessék. Hiába intette Lászlót javulásra Fülöp, fermói püspök, ki a pápa nevében a hasonlókép zavarba ejtett egyházi ügyeket az 1279-ki budai zsinaton rendezé, és nem ragadhatta ki állandóan tespedéséből a kúnok lázadása sem, kik nem akarván, mint az 1279-ki czikkek követelték, állandó lakhelyekhez kötni magokat, az országot odahagyni készültek, de szándékukban a Kolozsvár melletti Hódostónál szenvedett vereség által meggátoltattak.

A Lászlóban ekkor föllobbant erélyt csakhamar ismét elfojtá visszatért feslettsége, és míg a királyt kún és tatár hivei fogságra vetették és végre meg is gyilkolták (1290.), addig az országot majd az Albert osztrák herczeggel háborút viselt Németujváriak, Köszeget átengedve, majd a szomszéd fejedelmek nyesték meg, sőt már ekkor kezdetöket vették ama törekvések az ország önállóságának aláásására, melyek, főleg a vatikánból kiindulva, III. Endre uralkodása alatt belviszályokat és végre teljesen uratlan állapotot idéztek fel.

III. Endre ugyanis, kitünő tulajdonságai daczára, uralkodása egész tartama alatt sem tudott magának általános elismerést szerezni. Majd egy ál-Endrével kellett megküzdenie, ki IV. László öccsének hirdette magát; majd Rudolf császárnak I. Frigyes példájára támasztott hűbérúri igényeit Magyarországra kellett viszszautasítania, és különösen makacs harcra készülnie a pápaság ellenében, mely, felhasználva a magyar központi hatalom gyengülését, a tőle függő Anjou-dynastia trónra segítségével akarta ez országot magától hűbéri függésbe hozni.

Endrének nem szerzett erőt, általános elismertést, hogy 1291-ben az ország régi törvényeit, az arany

bullá czikkelyeit ismételve, az ország rendeit régi jo-
gaik iránt a királyság részéről biztosítá s a visszaélése-
ket szigoruan tilalmazá; nem juttatta erőhöz szövetsége
Albert osztrák herczeggel, és nem a hét évvel előbb ho-
zottakkal hason irányú 1298-ki törvényczikkek. Egyes
törvények többé nem segíthettek; ép azért nem hoz-
hatott írt a sebekre az 1299-ki rákosi gyűlés sem.
1300-ban nyílt polgárháború fenyegette az országot; a
brebiri grófok által Dalmátiába hozott anjoui (Róbert)
Károly, Zágrábban Gergely esztergomi érsek által ki-
rálylyá kenetve, hiveit Endre ellen vezette, ki azonban,
még mielőtt vele megmérkőzhetett, 1301. jan. 14-én ki-
múlt, sirba vive magával az Árpádház fiágát is.

Az Árpádok kimulása csak nevelte az ország zava-
rát. A korlátlan királyválasztásra jogosított nemzet,
az Árpádház nőági ivadékaira lévén tekintettel, pár-
tokra szakadt. Mig egy rész a cseh király fiát, *Venczelt*,
ismerte királyának s midőn ez érdemetlennek bizonyulna
a korona viselésére, a bajor fejedelmi házból származott
Ottóhoz csatlakozott: addig a másik rész, nevezetesen a
főpapság, a Vatikán kegyeltje, *Róbert Károly* zászlaját
tüzte ki. Hét évig hányatott e pártviszályok által az
ország, a fejtelenség megannyi átkait érezve, mig nem,
mind Venczelnek, mind pedig Ottónak távoztával az or-
szágból, csupán Róbert Károly trónraemelésétől remél-
hetvén a haza számára üdvöt, nyugalmat, a nemzet
jobbjai egyesültek megválasztására. Az 1308. év végé-
vel tartott rákosi gyűlésen a nemzet túlnyomó része, és
pedig nem a pápa akarátának hódolva, hanem szabadon
gyakorolva választási jogát, Robert Károlyra ruházta
Magyarország uralmát, melyet két évvel később a
László vajda kezéből visszaszerzett szent koronának fe-
jére illesztése megerősített (1310.).

És most kezdetét vehette azon nagy feladat megol-

dása, mely az Árpádok után ismét felépülő királyságra várt, t. i. a felbomlott álladalmi s társadalmi rend elemeinek újabb szervezetbe füzése és ezzel a nemzeti és jogéletnek új korszakba átvezetése.

3. §.

E jogtörténelmi korszak forrásai.

Főforrásul az e korszak alatt hozott és reánk maradt törvények szolgálnak, u. m. a II. Endre alatt létesült 1231-ki, a IV. Bélától származó 1267-ki törvényczikkelyek és III. Endrének 1291. és 1298-ki törvényhozása. Mindezek, és pedig kivétel nélkül, nem foglaltatvák a törvénytárban, hanem felfedezöjük, Kovachich Márton György által lőnek közölve.¹⁾ Közülök a három első csak ismétli vagy kiegészíti az 1222-ki arany bullát; az 1298-ki törvényhozás pedig az Árpádok végével bekövetkezett fejetlenség ellen kívánt óvszert nyújtani.²⁾

Bő forrást képeznek e korszak jogtörténelmére nézve a már többször idézett Fejér- és Wenzel-féle Árpád-kori okmánygyűjteményekben foglalt köz- és magánokiratok; míg az előbbi könyvekben szintén már felemeltett Árpád-kori *krónikáink* jogtörténelmi szempontból csekély jelentőségűek.

¹⁾ Az 1231. és 1267-ki törvényczikkelyek a „*Vestigia Comitiorum*“ című munkában, az 1291. és 98-ki törvényczikkelyek pedig a „*Supplementum ad vestigia Comitiorum*“ című munka I. kötetében.

²⁾ Az 1298-ki törvényczikkelyekre nézve megjegyzendő, hogy azok, a mint őket Kovachich közölte, csak a 44-ik cikkelyig képezik III. Endre törvényhozását, a többiek Róbert Károly korából valók. V. ö. Bartal: *Comment. II.* 208—209. l.

II. FEJEZET.

A királyi hatalom e korszak alatt.

1. §.

A királyi hatalom hanyatlása.

Ama közjogi felfogás, mely a Sz. István-féle álladalmat összes elemeiben áthatotta, a királyságban birta kiváló kinyomatát, mely, mint erős központi hatalom, a magyar nemzeti élet megannyi szálainak közjogi kapcsaként szerepelt. Midőn tehát a királyi hatalom Kálmán után hanyatlásnak indult; és pedig az arany bullától innen oly gyors léptekkel, hogy a tizenharmadik század végével valóságos árnyékhatalommá süllyedt, a Sz. István-féle államszerkezetet a legsúlyosabb csapás érte, melyben felbomlásának is főokát keresnünk kell.

A királyi hatalom hanyatlását történészeink különböző okokra iparkodtak visszavezetni. Voltak, kik kiválólág királyaink egyéniségeit okolták, mint III., IV., V. Istvánt, II. Endrét vagy IV. Lászlót; — azonban ha egyik másik jelenséget királyaink egynémelyikének bűnül felróni lehet is, napjainkban a történész már jól tudja, hogy nevezetesebb intézmények sorsa nem annyira egyes egyének akarától s cselekvőségétől, hanem inkább számos anyagi s erkölcsi tényezők összműködésétől függ. Mások ismét a trónnak betöltését választás útján, azt, hogy a vérszerződés a főhatalomra nézve nem állapított meg részletes örökösödési rendet, hanem az Árpád-család tagjai között a választást szabadon hagyta, vetették okul: azonban nem elég alappal, mert, ha a

magyar trónutódlás történetét tekintjük, azt tapasztaljuk, hogy kivételével közvetlenül Sz. István és II. Géza uralkodása után, a trón elnyerése nevezetesebb viszálykodások szülő oka nem volt, és, mintán formaszerű választással e korszak alatt sem találkozunk, királyaink kezét nem kötve meg u. n. választási feltételek, úgy látjuk őket a trónon következni, mint valamely örökös monarchiában.¹⁾

A Sz. István-féle királyságot inkább egy új, közjogi természetűbe lényegesen ütköző intézmény ásta alá, tudniillik az ifjabb királyság intézménye.

Gyökerei ez intézménynek még az előbbi korszakra nyúlnak vissza, tudniillik azon herczegségekre, melyek elődjeik életében majd I. Béla, majd ennek fiai, később Álmos, II. Endre, szóval a király fiai vagy testvérei birtanak, és melynek birtokában az ország egyik, másik része (az erdélyi, tiszai vagy slavon részek) kormányzatóról gondoskodtak, annak jövedelmeiben részesedtek és némi felségjogokat, mint például a pénzverési jogot²⁾ gyakoroltak. A királyi herczegeknek már ily mérvű hatalma is nem egyszer idézett elő surlódásokat a korábbi Árpád-korszakban, noha e herczegségek még csak inkább a királyfiak ellátásának módozatát képezték, mi valamely országrész jövedelmei élvezetének átengedésével volt a középkorban legkönnyebben eszközölhető, a nélkül azonban, hogy e királyi herczegek részéről az ellátás ezen módjára, vagy az ország valamely határozott részére valóságos jogigények formáltattak volna.

A későbbi Árpád-korszakban azonban mindez némi rendszerbe törekszik fűződni. Szokásba jött ugyanis II. Endrétől innen, a valószínű trónutódot még atyja

¹⁾ V. ö. Szalay László: Magyarország története II. köt. 9—13. l. és e fejezet 2. §-át.

²⁾ Lásd Rupp J. munkáját: Numi Hung. Budae 1841. Period. Arpad

életében királylyá koronázni, és a megkoronázottnak az ifjabb király (Rex junior) ¹⁾ címét adni és címének megfelelő udvartartást s hatáskört, vagyis az ország egy-egy nevezetesebb részének kormányát. És ezt az ifjabb királyokká koronázott hercegek részéről, mint valami jogot látjuk igényelni, melynek megtagadása esetében jogosítottaknak érzik magokat fegyvert is rántani. IV. Béla, V. István, mint ifjabb királyok, elsőszülöttségi jogról (jus geniturae) vagy hercegségi jogról (jus ducatus) szólnak okmányaikban és V. István már mint király egyik 1271-ki oklevelében felemlíti, hogy azért kelt fel apja ellen, hogy az elsőszülött királyfiak részére létesített hercegség jogát visszaszerezze ²⁾. Királyaink ugyan tiltakoznak e felfogás ellen, midőn viszont okleveleikben a királyfiak hercegsége forrásaként saját jóvoltukat hirdetik és lázadásnak, vagy legalább bitorlásnak jellegezik a királyfiak minden törekvését hercegségük s az ebben gyakorolt hatalom terjesztésére, a tények azonban a királyi hatalom valóságos megerősítéséről tanuskodnak.

Okmányok és törvények tudniillik úgy szólnak az idősb és ifjabb királyok által kormányzott területekről, mint külön országokról (Regna) ³⁾, melyek lakosai

¹⁾ IV. Béla, atyja II. Endre életében, így irta magát: „Bela Dei Gratia Rex, primogenitus regis Hungariae“ (Fejér C. D. VII. 220. és 224. l.); V. István pedig határozottan ifjabb király címevel él, sőt „Rex junior Hungariae, Dux Transsylvaniae et Dominus Cumanorum“ címmel fordul elő. C. D. IV. 3. 28. l.

²⁾ „Jus ducatus, írja 1271-ben V. István (C. D. V. 1. 104. l.) a primogenitoribus nostris regum primogenitis institutum requirere voluissimus.“ És IV. László azt írja nagyatyjáról (C. D. V. 2. 96. l.) „Machinansium (scil. Stephanum V.) privare jure geniturae et regni diademate spoliare.“

³⁾ Így midőn az 1266-ki békeoklevélben V. István az atyja által ítélendő perek elintézéséről szól, írja: „Omnes causas tam criminales quam civiles in suo Regno emergentes.“ Árp. uj okmány-tár III. 136. l. és C. D. IV. 3. 70. l.

más-más király hiveinek mondatnak, kiket elpártolásra serkenteni kölcsönösen tiltatik, úgy kívántatván, hogy a nemesek tetszésük szerint, vagyonukban mi kárt sem szenvedve, vonulhassanak egyik király országából a másikéba. ¹⁾ Két királyi udvarról olvasunk, melyekben hason udvari tisztségek szerepelnek és melyek különvált igazságszolgáltatásnak és az ország más-más vidékére kiterjeszkedő politikai, pénz- és hadügyi kormányzat színhelyei. ²⁾ Idősb és ifjabb király egyaránt osztogatnak a közjavakból adományokat, melyek nem ritkán kölcsönös megerősítést nyernek; ³⁾ pénzt veretnek és szövetkeznek idegen fejedelmekkel. ⁴⁾ Sőt mi több, törvények és okleveles szerződések, mint a IV. Béla alatti polgárháborukat berekesztett pozsonyi, poroszlói és szokoli egyezkedések és a párttusákban tanusított hűség jutalmául osztogatott adományok az idősb és ifjabb királyságot nemcsak mint két egymástól külön, — hanem egymással szemben is álló hatalmat tüntetik fel.

A királyi hatalom ilyenét megosztása, mely a hűbéri királysággal még összeegyeztethető lett volna, de a

¹⁾ V. István a fenebb említett 1266-ki oklevélben írja: *Hogy atyja megigérte, hogy sem ő, sem pedig hozzátartozói „allicient, sollicitabunt aut recipient Cumanos, Barones, servientes, vel aliquos homines nostros, praeter rusticos et villanos“; és v. ö. az arany bulla 18. s az 1267. 4.: „Item concessimus, quod nobiles petita licentia et obtenta ad quemcunque nostrum se transferre voluerint, transferendi liberam habeant facultatem, neque propterea possessiones eorum destruantur.“*

²⁾ V. ö. erre nézve a poroszlói és szokoli egyességeket (Bél. Notit. I. 118. és 124. l.), hol István, mint ifjabb király saját nádoráról, erdélyi vajdájáról, udvarbírájáról, tárnokáról, kancellárjáról s egyáltalában „de Baronibus nostris“ szól; melyekben továbbá szó van a királyi sójövedelem megosztásáról, az egymás hivi feletti igazságszolgáltatás ellenőrzéséről stb. és lásd Árpádk. új okmánytár III. 128. és 136. l.

³⁾ Erre számos példák az Árpádkori okmánygyűjteményekben. Például Árp. új okm. tár VIII. 9. l.

⁴⁾ Lásd V. Istvánnak, mint ifjabb királynak, Károly sicíliai királlyal 1269-ben kötött szövetségét. C. D. IV. 3. 508. l.

Sz. István-féle királyság közjogi természetével ellenkeztet, belviszály és pártoskodás állandó forrásává vált és ezáltal a királyságnak erkölcsi tekintélyét, valamint anyagi erejét ásta alá.

Idősb és ifjabb király ugyanis, egymással viszálykodva, egyaránt iparkodnak magoknak párthiveket szerezni, kiknek szolgálatait birtokok adományozásával jutalmazták jobbára, mi csakhamar felemésztette előbb a királyi családi jószágokat, később pedig a várjavakat s ezzel a királyi zsoldos had, valamint a várkatonaság csökkenését vonta maga után. A királyi sereg fogytával, már jelentéktelen külháború vagy hatalmára intézett bármily más támadás esetében a fejedelem a nemzeti seregre szorult, mi a királyságot némi függésbe hozta a nemzettől s ennek irányadó férfaitól, utóbb pedig, midőn ezekre támogatásuk megnyerése végett birtokok s kiváltságok egyaránt halmozottak, egy hatalmas, nagyravágyó birtokaristokrátiától, mely a Sz. István-féle királyságra nézve annál veszélyesebb volt, mivel mint fejlődő új elem ellenében nélkülözte azon támaszt, melyet a hűbéri szervezet a hűbéri fejedelemnek az alsóbb hűbéreseken és a városokban adott a nagyobb hűbérurak ellenében. Így történhetett, hogy korszakunk végszakában egyes nagyok királyuk nyílt elleneiként lépnek fel s e végre idegen fejedelmekkel is szöveteznek; ¹⁾ és míg kényük-kedvük szerint féktelenkedve, az ország lakosait elnyomással fenyegetik ²⁾, magán a király személyén is sértéseket követnek el, őt fogságra vetik ³⁾, sőt a királyság legszomorúbb napjaiban, t. i. IV. László alatt, meg is gyilkolják.

¹⁾ Például a Németujváriak Albert osztrák herczeggel.

²⁾ Erről bővebben e könyv harmadik fejezetében.

³⁾ „Dum Baronum quorundam nostrorum perfidia in Castro Turul in eius custodia morabamur“ írja Erzsébet királyné. C. D. V. 3. 217. l., és

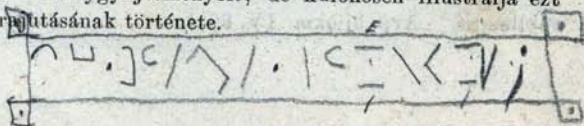
Mi sem természetesebb, mint hogy az államlakosok előtt ennyire süllyedt királyság az álladalomnak benne személyesített külső méltóságát sem volt többé képes fentartani. A magyar királyság nem léphetett fel többé azon határozottsággal az európai diplomácia terén, mint azt a pápaság s császársággal szemben korábbi Árpád-királyaink, különösen László, Kálmán tették volt; hanem rést látunk nyilni a római császárok, cseh királyok, az ausztriai hercegek fondorlatainak s terjeszkedési viselkedégének, de különösen a pápaság befolyásának. A központi királyi hatalom gyengültével, az annak több rendbeli feladatait nyugaton már régebben pótoló pápasághoz folyamodván szomorú napjaikban király és nemzet egyaránt, az egyháznak az előbbi korszakban a politikai téren még csak kevésbé tapasztalt befolyása folyvást nevededett, és pedig korszakunk végefelé már oly mértékben, hogy IX. Gergely, IV. Miklós, VIII. Bonifác valóságos hűbéruri igényekkel lépnek fel, az országról, mintegy övékről, intézkednek.¹⁾

Mindez kihatás nélkül nem maradhatott a magyar királyság közjogi állására.

A mint a királyság tekintélye s ereje fogyott, a királyi hatalom köre is több oldalról megnyesve és szűkebb korlátok közé szorítva lön. A törvényhozási jog ugyan továbbra is, és pedig csaknem a régi korlátok között, kizárólag a királyságnál maradt; de a tulajdonképi királyi kormányzat s igazságszolgáltatás köre az úri hatóság terjedése és számos községek szabadalmazása folytán tetemeset veszített; egy egész néposztály, t. i. a

IV. László panaszkodik (C. D. V. 2. 426. 1.), hogy Fintha nádor őt fog-ságba helyezte, Kaplyon András pedig testi sértést követett el rajta.

¹⁾ Lásd erre nézve az általános magyar történelmi műveket és Fejér s Wenzel árpádkori okmánygyűjteményeit; de különösen illusztrálja ezt Robert Károly trónörökösének története.

jobbágyság a királyi hatóság alól csaknem végkép kiklott. És míg a korábbi Árpádkorszakban a király egyedüli hadúr volt, a várak és hadak tartásának jogát a tatárjárástól innen az ország nagyjával megosztani kénytelenült; és a király pénzügyi jogositványai is, a vámszedés, vásártartás, bányászat, pénzverés és hasonlókra nézve osztogatott kiváltságok által nevezetesen csonkítva lettek. ¹⁾

Szóval, a királyság nem volt már oly mértékben, oly kizárólagosan a felségjogok birtokában, mint Szent István és közvetlen utódai alatt, hanem hatalmából az alattvalóknak, különösen az ország egyes nagyjainak, mind többet és többet átengedni kénytelenült, mi különösen a koronázás nevezkő közjogi jelentőségében lelte kinyomatát.

2. §.

A királyi szék betöltése. Koronázás.

A trónutódlás ugyanazon nemével találkozunk e korszakban, mint a multban; csakhogy az Árpádcsaládnak trónon maradása századokon át, az örökösödési elvnek folyvást nevezkő fölényt szerzett a szabad választásé felett. Utolsó Árpádkirályaink, jobbára már elődeik életében királyokká kenetve, öröklés alapján írják magokat Magyarország királyainak, kik a főhatalmat határozott öröklési jog és rendnél fogva nyerték el. ²⁾ Az

¹⁾ Minderről bővebben lesz alkalmunk szólni e könyv későbbi fejezeteiben.

²⁾ Így III. Endre írja: „Quod cum Domino Rege Ladislao, fratre nostro, infeliciter interempto, in regiminis solium et Regni gubernaculum successissemus, annuente elementia Salvatoris *jure et ordine geniturae*.” C. D. VI. 1. 227. l. Hason értelemben ír IV. László is. U. o. V. 2. 233. l. és VII. 2. 55. l. És IV. László 1273-ban világosan írja: „Coeterum post decessum eiusdem patris nostri nobis ad Coronam Regiam et Regni solium *per successionem haereditariam*, seu ordine geniturae annuente Domino sublimatis.” Árp. uj okm. IV. 26. l.

Árpádcsalád magvaszakadása azonban a soha teljesen nem mellőzött választás elvét tolta ismét előtérbe.

A trón elnyerésével összefüggő koronázás a későbbi Árpádkorszakban egészen új jelentőséget nyer.

A jogtalanságok ellenében, milyeneket az erkölcsi tekintélyében, valamint anyagi erejében megfogyatkozott királyság elnézése, sőt nem ritkán istápolása mellett szenvedett a nemzet egyik-másik része, az országlakosok némi biztosítékot az esküben kezdtek látni, melyben a király koronázása alkalmával, talán már régibb szokás *Honorius* alapján, de tudvalevőleg II. Endre óta ¹⁾, az ország, a nemzet jogainak megtartását ígéré. Innen, hogy a tizenharmadik századbéli oklevelekben már gyakran történik hivatkozás a koronázási esküre ²⁾, sőt III. Endre ennek tartalmát még különösen biztosító oklevelet, vagy, mint a későbbi magyar közjog azt nevezé, koronázási hitlevelet (diploma inaugurale) is adott ki. ³⁾ Szükségkép emelte ez a koronázás tekintélyét, a magyar alkotmány-
embleségei
Erzsébet
csüszte

¹⁾ Lásd e munka 2. könyvének 3. fejj. 2. §. 2. jegyzetét.

²⁾ „Nos igitur in die coronationis nostrae Baronibus et universi regni nostri nobilibus praestitum iuramentum infallibiliter volentes observare“ írja V. István. C. D. V. 1. 36. l. Sőt a királynék koronázási esküjéről is történik említés: „Unde cum, mond Erzsébet, V. István hitvese, die appositionis coronae capiti nostro promissimus iuramento, quod jura nobilium per antecessores nostros indebite alienata et injuste occupata reddi faciemus et restitui.“ C. D. V. 1. 237. l.

³⁾ „Et praeter haec etiam alia, mond az 1298. 33. t. cz., quae in litteris domini regis tempore coronationis suae datis continentur, plenius attendantur et firmiter observentur.“ Endlicher Monum. 639. l.

átszállította mindinkább a koronára, és ettől származtatta le azt annak viselőjére ¹⁾).

Szóval, Sz. István koronája nevezetes fogalommal kezd válni és pedig, mint a nemzet közjogi életével összefüggő, *jogi fogalommal*, mivel a korona Európában sehol sem birt, mindenütt a súlypont nem a koronázásban, hanem a választásban feküdvén, sőt maga a koronázás, a mint az egyház középkori állása változtatával régi értelmét veszítette, mindinkább üres diszelgéssé válván. És hogy király és nemzet már e korszakban át voltak hatva a koronázás ezen jelentőségétől, a korona e magasztos fogalmától, melyet azonban csak is Szent István koronájához kötött ²⁾), oklevelek bizonyítják, melyek nem csak a királynak, hanem a koronának is tett^a hűséges szolgálatokról szólnak ³⁾), és hangsúlyozva a korona tekintélyét, annak a „szent“ melléknevet adják; és a Robert Károly irányában követett eljárás, kit őt izben megkoronáztak, míg végtére a Sz. István koronájával végrehajtott tekintetett teljes jogérvényűnek, napnál fényesebben bizonyítja, hogy a királyi hatalom

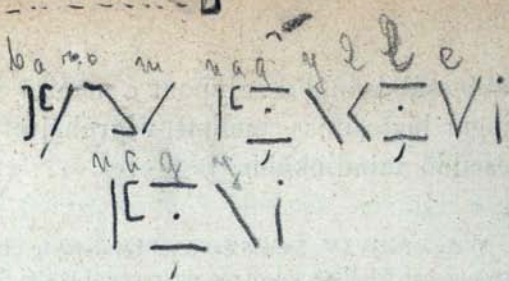
¹⁾ Azért írja IV. László (C. D. V. 2, 426. l.): „Quod cum pro infidelibus excessibus Andreae, filii Jako, de genere Kaplyon, qui in Regno nostro ad Majestatem nostrae Serenitatis ferocialiter irruendo post nostrae coronationis tempus, cum coronatus rex fuisset, cum cambuca percuciens, quae inaudita et inconvenientia fuere omnibus, puduerunt personam regiam turpissimis et enormibus verberibus poenitere.“ És lásd a következő jegyzetet.

²⁾ „Quod cum, írja 1292-ben III. Endre, et coronari apud Albam Regalem, prout moris est, corona et dyademate Sanctissimi regis Stephani voluisset, et quidam regiminis et coronationis nostrae aemuli, ne ipsa corona Sancti Regis tempore coronationis nostrae nobis dari possit, et ut nostri regiminis auctoritas et salutis exordium regnicolarum differretur.“ C. D. VI. 1. 237. l.

³⁾ Erre számosak a példák okmánygyűjteményeinkben; például Árpád. uj okm.-tár VI. 419, vagy u. o. VII. 135. l. stb.

tovább szállásánál a súlypont a nemzet beleegyezésével és jogai biztosítása mellett végrehajtott koronázásban keresendő mindinkább.³⁾

¹⁾ Azért írja IV. László kevéssel trónralépte után a traguriaknak: „Vestra noscat fidelitas, quod nos simus regni nostri diademate insigniti et coronati gratiam per divinam.“ C. D. V. 2. 37. l.; és lásd III. Endrének fentebb közlött 1292-ki nyilatkozatát.

III. FEJEZET.

A rendi szerkezet a későbbi Árpádkorszakban. Jelen

1. §.

A valódi szabadok rendjének elágazása.¹⁾

A királyság nem az egyedüli elem, mely a Szent István-féle állam alkatrészei közül a századok átalakító ereje által érintve lett; sőt inkább a királyság gyengülésével karöltve ment véghez, és pedig új, az előbbi korszakban még nem ismert erők összműködése folytán, a Sz. István-féle birtok- és rendi szerkezetnek, valamint a kormányzatnak átalakulása is.

Hogy a Sz. István-féle álladalomnak különböző rendű lakossága új osztályokba sorakozhassék, a birtokviszonyoknak lényegesen megváltozniok kellett. És valóban a Sz. István-féle birtokszerkezet és a vele összefüggésben állott birtokjogi nézetek nevezetesen módosultak a későbbi Árpádkorszakban. Nem idézte azt elő a magyar birtok valamely új nemének keletkezése, hanem a régiek egymáshoz arányának felforgatása. Valamint a tizenegyedik században, úgy a tizenharmadikban is csupán várbirtokot, ösfoglásu vagy pedig adománybirtokot ismert a magyar; azonban míg a tizenegyedik században a várbirtokok az ország területének tetemes részét foglalták el, a központi államhatalomnak széles anyagi basisát alkotva, a tizenharmadik században a

¹⁾ V. ö. „Magyarország és a hűbéri Európa“ című munkámat, 66—75. lap.

várbirtok már nevezetesen megfogyott; és míg a korábbi Árpádkorszakban a szabad magánbirtok főforrása még az ösfoglalás volt, a tizenharmadik század második felében már csak kevesen vezethették vissza birtokukhoz való tulajdonjogukat a honfoglalt ősökre, hanem annak gyökerét a királyi adományban tudták. Szóval, az *adománybirtok túlsúlyt nyert az ösfoglalásu birtok felett*.

Az adománybirtok gyarapodását könnyű követnünk az Árpádkirályok okmányaiban és törvényeiben. Kezdetben inkább a királyi családi és a királyi kincstárra háromlott javakból osztogattak adományokat és pedig már a királyság első századában oly sűrűen, hogy Kálmán az ily jószágok előörökítésének megszorítása által törekedett gyorsabb visszaszállásukat a királyi kincstárba eszközölni. ¹⁾ Kálmán e törvénye oly időben hozatván, midőn az ösfoglalásu birtok még túlsúlylyal birt az adománybirtok felett, sérthette a magyar birtokos osztálynak a királyság irányában akkor még függetlenebb birtokérzetét, miért is az arany bulla azt megszüntette ²⁾. A célbavett visszaháromlás tehát elmaradt, és az új adományok ismételten megnyesték a királyi birtokot, sőt mi több, királyaink, különösen II. Endre, a várbirtokot is fogyasztják adományaikkal ³⁾. IV. Béla ugyan megkísérlé a királyi, valamint a várbirtok kiegészítését, midőn kibékülve atyjával, az érdemetlenül osz-

¹⁾ Lásd Kálmán I. törvénykönyve 24. fejezetét, hol írja: „Possessio quaelibet a Sancto Stephano donata, humanae successionis quoslibet contingat haeredes. Possessio vero ab aliis Regibus data, de patre descendat ad filium, qui si defuerit, succedat germanus, cuius filii, etiam post mortem illius, non exhaeredentur. Germanus autem praedictus si non inveniatur; Regi haereditas deputetur.“

²⁾ Ar. bulla 4. cz.: „Si quis serviens sine filio decesserit; quartam partem possessionis filia obtineat: De residuo, sicut voluerit, disponat.“

³⁾ Erre temételen példák foglaltatnak az Árpádkori okmányok gyűjteményeiben.

togatott adományokat viisszaszedezeté; ¹⁾ azonban trónra jutva, nem csak hogy II. Endre példáját követé, hanem ép az ő uralkodása kezd meg az időszakot, midőn királyaink, elejtve mintegy a reményt, hogy a várszerkezetet régi erejében ismét feltámaszthatnák, azt nem többé könnyelműségből, hanem szándékosan bukni hagyják, és a várföldeket tömegesen eladományozzák. ²⁾ Ha mindehhez még felvetjük, hogy a tatárjárás és a tizenharmadik század polgárháborui következtében mennyi birtok szállott szükségkép, majd kihalás, majd pedig elkobzás alapján, a királyi kincstárra és lőn ujból adományozva, bátran állithatjuk: hogy az Árpádkorszak végével a szabad magánbirtok Magyarországon túlnyomólag adománybirtok volt, mind a szállás, mind pedig a vár birtok már csak alárendelt szerepet vittek.

Királyaink sűrű adományai, midőn a szabad magánbirtok jogczimét felcserélték és ezzel a magyar birtokos osztályba bizonyos függetegségi érzetet oltottak a királyság irányában, egyuttal *nagy-birtokoknak*, milyenek az előbbi korszakban még csak egyháziak kezében találhatók, keletkezését eredményezték. Nevezetes mozzanat volt ez oly korszakban, midőn a gazdagság forrását a földbirtok ugyszólván kizárólag képezte, szükségkép emelte a nagybirtoku családoknak, a Németujváriak, Csákok, Omodék, Giletek és hasonló társadalmi

¹⁾ „Superfluas et inutiles quorundam antecessorum nostrorum donationes, de communi Baronum nostrorum ac totius Regni nostri consilio decrevissemus revocandas, Regnum nostrum in eum statum, in quo fuerat tempore felicitis Belae Regis, Antecessoris nostri reducendo“ írja 1237-ben IV. Béla (C. D. IV. 1. 71. l.); és ismét C. D. IV. 1. 105. l. s ugyanott IV. 3. 388. l., hol felemlittetik, hogy az ily adományoknak visszavételére az egyházaktól pápai engedély adatott.

²⁾ „Inde ab aetate Belae IV. priscum Castrorum systema non fortuito, sed Regibus plerisque volentibus defluxisse“ mond Bartal Comment. II. köt. 150. l.

tekintélyét és anyagi forrást nyújtott nekik nagyobb hatalom és kitünőbb jogosítványok megszerzéséhez és fentartásához. És valóban a későbbi Árpádkorszakban mindazon hatalom, melynek anyagi alapját a várbirtok képezte, és azon haderő, melynek fentartására a várföldek szolgáltak, velük együtt szállott át a királyság kezéből egyes nagybirtoku családokra.

Kezdetben ez közhatóságnak állandó átruházása alapján történt. Királyaink ugyanis, és pedig már III. Bélától innen, az aranybulla és a későbbi törvényhozások tilalmát ¹⁾ nem tekintve, várispánságokat, valamint végvidéki bánságokat örökösen ruháznak egyes családokra ²⁾, vagy kötnek egyes főpapi székekhez ³⁾ és ezzel megadományozzák őket örökösen mindazon hatalommal és joghatósággal, melyet a várnak vagy végvidéknek hadereje és a várföldeken s a végvidéki területen lakozók felett a várispánok vagy bánok gyakoroltak. Az adománylevelek ugyan kikötik, hogy az illetén örökösen eladományozott várkerületekben is várjobbágyok és várnépbeliek egyaránt meghagyassanak régi állásuk élvezetében ⁴⁾, és az arany bulla hangosan követelék: „hogy a várjobbágyok tartassanak a Sz. István-féle szabadság szerint“ ⁵⁾; azonban mindamellet az öröklési jognál

¹⁾ 1222. 16.: „Integros comitatus vel dignitates quascunque, in praedia seu possessiones non conferemus perpetuo“, és ugyanazt rendelik el az 1231. 26. és 1291. 2. t. cikkek.

²⁾ Így III. Béla a Frangepánoknak Modrust, IV. Béla Luchmann és Sempte várakat kerületeikkel, IV. László az Omodéknak Ungot, és más királyaink ismét más várkerületeket adományoztak el örökösen.

³⁾ Például az esztergami érsek Esztergammegye örökös ispánságát (C. D. V. 1. 21. l.), a joannita-rend IV. Béla adományából a szörényi bánságot, a német lovagrend a Bárczaságot birta.

⁴⁾ Lásd IV. Bélának Luchmann vára és kerületére vonatkozó adománylevelét. Fejéjénél C. D. IV. 3. 149. l.

⁵⁾ 1222. 19. cz.

fogva gyakorolt várispáni hatóság időfolytán magánhatalomra fajult mindiukább.

A tatárjárás után azonban nemcsak ily átruházott, hanem önjogu hatalomra is látunk egyes családokat szert tenni.

A korábbi Árpádkorszakban csak a király emeltethetett várakat, a milyen királyi, nem pedig országos várakról gyakran emlékeznek okmányaink.¹⁾ A tatárdúlás azonban az országnak várakbani szegénységét, mint véderejének egyik főhiányát, feltárván, *IV. Béla magánvárak építésére adott jogositványt*, miben utódai is követték.²⁾ Természetszerűleg csak olyanokat lehetett abban részesíteni, kik azon anyagi erők felett rendelkeztek, melyek várak építéséhez, fentartásához és azoknak őrséggel való ellátásához megkivántattak. Mert hisz a jogositvány saját haderőt tarthatni a várépítési engedélynek szükségképi függeléke volt, és ily magán haderő alkotására kezdetben részint az eladományozott várföldekkel egyetemben hatóságot cserélni kényszerült várjobbágyok szolgáltak, részint pedig elszegényedett nemesek, kik birtokadományok fejében főpapoknak, később világi hatalmasoknak is zászlajához szegődtek³⁾, e

¹⁾ Ilyenek voltak például Hricsó vára (Árpádk. új okm.-tár IV. k. 9. l.), Kabold vára (C. D. IV. 2. 124. l.), Vissegrád, Lindva és Nempti stb. melyek közül többeket királyaink szintén eladományoztak.

²⁾ „Quod cum Regnum nostrum, permittente Domino, in cuius ditione cuncta sunt posita, per subitam irruptionem Tartarorum grande dispendium pertulisset, et de ipsis incolis loca quaedam munitionibus apta, communi Baronum nostrorum consilio, fidelibus nostris *nosse et posse aedificandi* habentibus, regia auctoritate duximus conferenda“ írja IV. Béla 1249-ben, midőn a sársomlyói hegyet adományozza. C. D. IV. 2. 50 l. Különben várakat csak királyi engedély mellett lehetett emelni. V. ő 1298. 9. tcz.

³⁾ „Item statuimus, mond az 1298. 27. t. cz., quod nobiles servire valeant quibuscunque voluerint sua spontanea voluntate, et si qui potentum huiusmodi nobiles ad sibi serviendum vi vel potentia attractaverint, aut ipsos propter hoc in personis vel facultatibus suis leserint, vel gravare

korszak vége felé pedig a jobbágynak kezébe is fegyvert adtak ¹⁾, sőt szükség esetében zsoldosokat is fogadtak.

Igy váltak egyesek, ellenkezésben a Sz. István-féle államszervezet természetével, majd örökös méltóságok, majd ismét várépítési jogositvány útján, tulajdon haderőnek uraivá, melyet nem csak váraik védelmére fordíthattak, hanem a hadi szerencse mérlegébe vethettek a király oldala mellett vagy ellenében. Könnyen belátható tehát, hogy midőn II. Endrétől innen királyaink mindinkább fogyni látták a királyi sereget és nagyobb mértékben, mint azelőtt, a nemzeti seregre szorultak, ezen tekintélyes haderő felett rendelkező egyházi, világi nagyok reájuk nézve sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak, mint a csak személyesen felkelő szabadok. Nagyobb-szerű háboru az Árpádkorszak végével már csak e nagyok részvétele mellett volt vezethető, melyet királyainknak újabb birtokok s kiváltságok osztogatásával, vagy méltóságoknak reájuk halmozásával kellett megvásárolniok.

Csekélyebb érdekű szabadalmak, mint vámmentesség, vásártarthatási jog és hasonlók adományozása ²⁾ mellett, különösen az előbbi korszakban csak kivételesen egyes főpapoknak osztogatott, *immunitási kiváltsággal* ajándékozzák meg őket királyaink, és pedig oly sürűen, hogy az már korszakunk vége felé a nagy-

contra hoc statutum venerint, excommunicationem ex nunc latam incurrant ipso facto“ stb. és v. ö. C. D. VI. 1. 112. l., valamint Omode özvegy nádornénak 1311-ki oklevelét (Tutkónál: Szab. k. Kassa városának történelmi évkönyve. Függelék), hol „nos cum universis Nobilibus ad nos spectantibus“ mond a nádorné. És Árp. uj okm.-tár VIII. 122. l.

¹⁾ Az egyházi nagyoknál ilyen harczoló jobbágyok (jobbationes exercitantes, v. nobiles jobbationes) már régebben említetnek, péld. C. D. V. 1. 187. l., vagy Árp. uj okm.-tár VI. 533. l., hol a sz.-mártoni apátság kapitányairól van szó. És így volt ez később a világi főuraknál is.

²⁾ Erről többet a következő fejezetben.

birtok mintegy természetes járulékaul tekintetett, melyet erre vonatkozó kiváltságlevél hiányában is igénybe vétetni látunk. És míg ilykép e világi hatalmasok birtokai külön kormányzati és igazságszolgáltatási területekké váltak, a várispáni, nem ritkán a nádori hatóság alól is mentesítve: közülök egyik-másik saját személyére nézve is törvénykezési kiváltságot nyert, melynél fogva a valódi szabadok rendes birái felette nem mondhattak ítéletet, hanem csupán csak a király személye elébe volt idézhető²⁾.

Ezek a lépcsők, melyeken egyes családok fokontként nagyobb hatalomhoz, ivadékaikra is átszálló kitünőbbek társadalmi álláshoz jutottak és így kiemelkedtek a nemzet egyszerűen szabad tagjai, vagy, mint e korszakban már rendszerint hivatnak, a nemesek sorából. A *nemesi rend mellett* új társadalmi osztály, u. n. *birtokarisztokratia* alakult meg ezzel, melynek egyházi tagjai *főpapok* (praelati), világi tagjai pedig majd *jobagiones*, majd *barones* vagy *comites*, majd pedig csak egyszerűen „hatalmasok“ (*potentes*)³⁾ czimek alatt szerepelnek okmányainkban, törvényeinkben.

Ezen egyházi és világi birtokaristokratia létrejöttével, a hűbéri társadalom egyik jellemző vonása, t. i. hogy ott a birtok kiterjedésével hatalom és jogosítványok emelkedtek, hazánkba is átültetve lőn és ezzel a

¹⁾ Erre a példák számosak; C. D. V. 2. 52. l., u. o. 112—113 l.

²⁾ Hogy ez a nagyok kiváltságai közé tartozott, bizonyítja IV. Béla 1263-ban a Frangepánoknak adott kiváltságlevele: „Universis iuribus, gratiis et honoribus et solemnium libertatum illustrium Primatum Regni nostri Hungariae praerogativis participes et communes institutum“ és azért a Frangepánoknak azon jogot adja „ut nullus Curiae et Regni nostri iudicium et justitiariorum . . . dempta solummodo regalis Celsitudinis persona, quae ipsos ante conspectum tribunalis sui iudicii comparere et iudicare debeat.“ C. D. IV. 3. 110. l.

³⁾ V. ö. az 1298. 4., 27. törvényezikket.

középkori hűbérúr gondolkodása is. De nem tudott még e korszakban Magyarországon gyökeret verni a hűbéri társadalomban kezdettől fogva élt ama felfogás, hogy a nagybirtokkal nemcsak kitünőbb jogosítványok, hanem egyszersmind adott esetekben nagyobb kötelességek is járnak. Még pedig ez elv elismerése szükséges volt ahhoz, hogy az Árpádkorszak végével már szereplő birtokaristokratia merő társadalmi osztályból közjogi, u. n. főpapi, főuri renddé válhassék, mi azonban csak a következő korszaknak volt szüleménye. Innen, hogy az utolsó Árpádok alatt a birtokaristokratia nem képezett még a magyar álladalomnak többi alkatrészeivel összhangzásban működő elemet, hanem, mint fentebb láttuk, árnyékhatalomná súlyosztotta a királyságot és a közszabadságot veszélyeztette.

A tizenharmadik századbeli törvények és okmányok hemzsegek az egyházi és világi nagyok legkülönbözőbb irányú túlkapásaitól, melyek ellenében védelmet nyújtani az erőtlen királyság képtelen volt. Megakadályozták a székesfehérvári törvényt napok megtartását, hol az élő nemzet tiltakozhatott volna törvényszegéseik ellen¹⁾, és elnémitották panaszait a királyi tanácsban. Szabadsága ellenére külháborukra vitték a nemest²⁾ és birtokát adózással³⁾ s túlságos megszállással⁴⁾ terhelték. Olvassuk, hogy ezen hatalmasok suttogására, kihallgatás nélkül fogságra vetették a szabad magyart⁵⁾; hogy e nagyok, birtokában, nem ritkán öröklőleg, az országos

¹⁾ Lásd az 1222. 1., 1231. 1., 1267. 8., 1291. 25. t. cz.-ket.

²⁾ Lásd az 1222. 7., 1231. 15., 1267. 7., 1291. 10. t. cz.-ket.

³⁾ Lásd az 1222. 3., 1231. 6., 1267. 1., 1291. 11. és 1298. 35. törvénycikkeit.

⁴⁾ Lásd a megelőző jegyzetben idézettekén kívül még az 1222. 13., 15., 22.; 1231. 7., 8. törvénycikkeit.

⁵⁾ Lásd az 1222. 2., 1231. 4., 1267. 3. és 1298. 28. törv.-cikkeit.

méltóságoknak ¹⁾, önkényesen, királyi beleegyezés nélkül, jószágaik s szabadságaik elvesztésére ítélték a nemeseket ²⁾, és a bűnösöket, ha úgy kívánta érdekük, védelmük alá vették ³⁾. Sőt, mi több, egyházi és világi nagyok büntetlenül zsarnokoskodnak a váraik közelében lakó nemesek felett ⁴⁾, erőszakosan elfoglalják birtokaikat, vagy kényszerítik őket, hogy azokat nekik eladják vagy hagyományozzák ⁵⁾ s fegyveres szolgálataikat nekik felajánlják ⁶⁾, és különösen az örökös várispánok szerették a várkerületeikben lakó kisebb birtoku nemeseket, hogy hadiszolgálataikat magok számára hasznosíthassák, a várjobbágyi osztályba letaszítani ⁷⁾.

Szóval, a nemesek súlyosan érezték, hogy a nemzet szabad tagjai között István és az első Árpádok idejében fenállott egyenlőség felbomlott és a *valódi szabadoknak egykor egységes rendje, a főpapok, főurak és köznemesek osztályára szakadt.*

¹⁾ Hogy ilyenek nem ritkán bérbe is adtak, arról az 1291. 4. t. cz. tanuskodik: „Nec etiam barones suas dignitates in certa quantitate pecuniae, locare permittemus.“

²⁾ Lásd a 24. jegyzetben idézettekén kívül még az 1222. 8., 17., 1231. 18. törvényczikkeket.

³⁾ V. ö. az 1298. 7. és 16. és 1222. 10.

⁴⁾ V. ö. az 1298. 3., 4. és 9. t. czikkeket; és lásd ez erőszakoskodások számos példáit Fejérnél és az Árp.-kori uj okm.-tárban.

⁵⁾ Az 1291. 29. t. cz. rendeli: „Praeterea si aliqui ex ipsis Regnicolis nostris, vi vel metu possessiones suas vendiderunt, aut non vendentes instrumenta venditionis contra se praepotentibus confici coacti fecerunt, si huiusmodi violentia sive metus legitima et rationabiliter constiterit, instrumenta taliter confecta sint viribus vacuata.“ És v. ö. az 1298. 3., 4., 5. törvényczikkeket.

⁶⁾ Lásd a 216. 1. 3. jegyz.

⁷⁾ V. István egy 1268-ban kiadott nemesítő levelében írja: „Chak, Petrus, Jacobus et Benedictus filii Chak, jobagiones castri Byhoriensis.... qui quondam nobiles fuerunt, sicut nobis constitit evidenter, sed per quendam avum eorum, qui cupiditate fuerat imbutus, jobagionatum castri assumpserant.“ Lásd szerzőnek „Magyarország és a hűbéri Europa“ című munkáját 72. 1. 3. jegyz.

2. §.

*A Sz. István-féle rendi szerkezet további átalakulása.*¹⁾

Ugyanazon tényezők, melyek a valódi szabadok rendjének a főpapok, főurak és köznemesek osztályaira való elágazását eredményezték, szükségkép átalakító, sőt részben enyészítő hatással voltak a várszerkezettel összefüggött néposztályokra.

A későbbi Árpádkorszakban ugyanis a várszerkezet hovatovább megszűnt a királyi hatalom erős támaszának szerepelni. Királyaink adományai és bőkezűen osztogatott kiváltságlevelei az anyagi alapot és egy egész néposztályt, t. i. a paraszt vagy jobbágyosztályt, vonták el tőle; és mióta a várispáni székekbe hatalmas nagyok, és pedig itt-ott örökösen jutottak, a várkerületekből a királyt megillető pénz- és haderő igénybevétele nem ritkán kérdésessé vált.²⁾ Szóval, a várszerkezet alapját, régi célját veszítve, hanyatlásnak indult, és a királyságnak támaszt a vele érdekeikben találkozó köznemességben és polgári elemben kellett keresnie³⁾. Innen, hogy az utolsó Árpádok, mintha csak megmenteni akarnák a várszerkezet elemeiből, a mi még a királtság javára hasznosítható, a várjobbágyok nemesítését és a polgári elem kifejlesztését eszközölve, a várszerkezet felbomlását még inkább siettetik.⁴⁾

A tizenharmadik század pazarul szórta a várjobbágyokat nemesítő okleveleket, a velők megajándékozot-

¹⁾ V. ö. erre nézve „Magyarország és a hűbéri Europa“ című munkám 75—78. l.

²⁾ Bizonyítják ezt az 1222. 29., 1231. 34. törvénycikkek.

³⁾ Erről e könyv 4-dik fejezetében lesz alkalmunk bővebben szólani

⁴⁾ „Inde ab aetate Belae IV. priscum castrorum systema non fortuito, sed regibus plerisque volentibus defluxisse“ mond Bartal Comment. ad Hist. Status Jurisque publici etc. II. 150. l.

taknak teljes tulajdonjogot adva birtokukhoz és feljogosítva őket, hogy a jövőben a király zászlaja alatt küzd-hessenek ¹⁾). A várjobbágyság tehát, mely a Sz. István-féle rendi szerkezetben a valódi szabadok osztályához amugy is legközelebb állott, beleolvadt nagyrészt a nemességbe, csak kisebb töredéke volt kénytelen, nevezetesen az örökösen eladományozott várkerületekben, a várhatóságot az uri hatósággal felcserélni ²⁾); vagy pedig helyt fogott a polgárság kebelében, midőn az egyik vagy másik megyének központi erőssége városi kiváltsággal ellátott ³⁾). Az egykor tekintélyes várjobbágyi osztály ekkép szétmállott. III. Endre uralkodása végéiben, mint külön társadalmi osztály, már többé nem szerepel. Az 1298-ki törvényhozás, mely az ország lakossága megannyi elemeiről emlékezik, a várjobbágyokról mélyen hallgat és az okmányok is csak gyéren emlékeztetnek rájuk, mig nem a tizennegyedik század második felében végső töredékeik is elenyésznek ⁴⁾).

A várjobbágysággal egyidejűleg tűnt el a magyar rendi szerkezetből a várnépbeliek osztálya. Közülök csak kevesen emelkedtek a nemesek közé; a túlnyomó

¹⁾ „Eosdem cum omnibus terris ipsorum, quas in jobagionatu dicti castri existentes, sine alicuius juris praejudicio pacifice possederunt, a jobagionatu dicti castri pure et sincere eximentes, in cetum et numerum servientium nostrorum regaliū duximus transferendos, volentes et instituentes, ut de cetero non inter jobagiones castri, sed inter servientes regales computati exercituantur sub nostro vexillo, more nobilium eorundem“ hangzik erre nézve a rendes formula. V. ö. Árpádkori új okmánytár. IV. 49—50. l.

²⁾ Bizonyítják ezt a várjobbágyoknak úri hatóság alá vonását tiltó törvények, mint az 1222. 19., 1231. 27. törvényezikkek.

³⁾ V. ö. Szalay: Magyarország. tört. II. k. 121. l. jegyz. és lásd a következő fejezetet.

⁴⁾ V. ö. Kovachich Jos. Nic.: Tentamen, quo jobagiones castri coeteris regni nobilibus per Ludovicum I. Regem non esse adaequatos adstruitur. Claudiop. 1814.

rész, majd egész várkerületek — majd ismét falvakként eladományozva, uri hatóság alá került. Nevezetes töredékét ez osztálynak azonban a későbbi Árpádkirályok menten tartották a földesuri jobbágyság sorsától és erőteljes polgári elem alkotására használták fel. IV. Béla, ki még a királyi udvarnokokat is a hospitesek jogositványaival ruházta fel, hirdeti a magyar történelem a polgári elem tulajdonképi statorának. Királyaink közül ő volt az első, ki, különösen a tatárjárás után, bőkezűen osztogatott városi kiváltságokat, számos várnépbeli községet, kivonva őket a várhatóság alól, többé-kevésbé polgári jogositványokkal megajándékozott és így őket biztosítá, hogy a várszerkezet felbomlásával közhatóság alatt maradnak. Példáját utódai is, különösen III. Endre és az Anjouk, követvén, a polgárság, és pedig, a meny nyiben elemei nem szakadtak a külföldről ide, főleg a várnépbeliek sorából gyarapítva, tekintélyes néposztálylyá fejlődött.¹⁾

A mi a várszerkezet elemeiből nem emelkedett fel a nemesek vagy pedig a polgárok közé, az hovatovább a földesuri jobbágyság sorsára jutott. De a tulajdonképi jobbágyok vagyis szabad parasztok osztálya, a várszerkezet ezen harmadik eleme is, nem ugyan névleg, de igenis szereplését s jogállását, sőt részben elemeit is tekintve, lényeges változást szenvedett, mintegy új osztálylyá alakult át.

Az immunitási kiváltság sűrűebb osztogatása ugyan is a magántulajdonul birt nagyobb birtoktesteket kivonta a várhatóság alól és azokat tisztán földesuri hatóság alá helyezve, bizonyos értelemben önálló területekké alakította. Ennek szükségképi következménye az volt, hogy míg a szabad paraszt állása mindaddig, míg

¹⁾ Erről többet e könyv 4. fejezetében.

nem az ur, hanem a várkerület hatósága, tehát közhatalóság alatt állott, a földesur jószágait mivel vagy pedig azokon tartózkodott szolganéptől közjogilag különbözött, e különbség most megszűnt, és a parasztnak állása nem többé szemben a közhatalommal, hanem szemben a földesurral jött tekintetbe. A parasztra nézve is állása javulásának forrásává a földesuri kiváltság lett, mely karöltve a haladó korszellemmel a tulajdonképi szolgasorsuak vállairól terhet teher után emelt le. Azon tényezők, a melyek már a mult korszakban enyhítették a szolgálást, a későbbi Árpádok alatt még hatékonyabban működén, mindinkább elenyésznek annak nyomai, hogy az embert dologként vásárra viszik és eladják, és ezzel végnyomai a tulajdonképi rabszolgaságnak; és a szabad költözködés joga, noha nem egyenlő feltételek teljesítése mellett, a szolgákra is mindinkább kiterjesztett. A legnevezetesebb különbségek tehát, melyek egykor a jobbágyokat, udvarnokokat és a tarka elnevezésű szolgálóosztálybelieket egymástól elválaszták, ilykép eltűntek, és a magánbirtokon tartózkodó, uri hatóságnak alávetett egyéniségek megannyian egy nagy néposztályba, t. i. a jobbágy- vagy paraszt-osztályba olvadnak össze, melynek tagjai között különbséget inkább csak a községeknek, melyekhez tartoztak, a földesúr által osztogatott, vagy a földesúrnak egyik-másik jobbágyközsége számára a király által adott kiváltság eltérő tartalma létesített ¹⁾).

3. §.

E korszak rendi viszonyainak jellemzéséhez.

A Sz. István-féle rendi szerkezet az Árpád-korszak végével már enyésző félben volt és helyébe egy új ké-

¹⁾ Erről alantabb bővebben lesz alkalmunk szólani.

szül lépni, melynek elemei gyanánt a *főpapok, főurak, köznemesek, polgárok és parasztok osztályai* jelentkeznek. De a régi rendeknek átolvadása az ujakba nincs még e korszakban teljesen befejezve, és így az új rendek sem ölthettek még eléggé kidomborodott külső alakot, mi azon zavarban tükröződik vissza, mely a rendi elnevezések tekintetében e korszak okmányaiban uralkodik. Mig az új rendek egynémelyike még nem bir határozott elnevezéssel, addig a régi rendi nevek alatt, nem egyszer, azok szokott értelmétől nevezetesen eltérő rendi állás lappang. Végleges megalakuláshoz az új rendi szerkezet csak akkor juthatott, midőn a neki alapul szolgált új birtokrend jogi megállapodást nyert, mi a következő korszak műve.

A rendi viszonyok újabb fejlődésének egynémely iránya azonban már ez időszakban felismerhető. A rendi szerkezet ugyanis, a területi kiváltságok gyarapodásával, *territorialis jelleget* kezd magára öltetni, irányadóvá a társadalmi állásra mindinkább a hovátartozás válván; az, hogy valaki a városhoz vagy megyéhez tartozik-e, mily kiváltságnak örvendő jobbágyközségnek tagja. És ép e jellemvonásnál fogva az új rendek sokkal inkább alkalmasak elzárkózni egymás irányában, mint sem a régiek, mi ismét csak a következő korszakban válik fel-
tűnőbbé, de mely elzárkózás soha sem válik oly me-
revvé, mint az a nyugati hűbéri Európában tapasztalható volt.

IV. FEJEZET.

A Sz. István-féle kormányserkezet átalakulása.

1. §.

Bevezetés. A törvényhozó hatalom gyakorlása. A központi királyi kormányzat.

Azon benső összefüggésnél fogva, mely a Sz. István-féle birtok- s rendi szerkezet és kormányzat között létezett, a két előbbinek átalakulása kellett, hogy változást idézzon elő a kormányzat terén is. A régi Sz. István-féle rendeket felváltott új néposztályok nem illeszkedhettek be egyszerűen a régi kormányserkezetbe, hanem ennek közegei, azon elemek sorsához képest, melyek kormányzására rendelve voltak, majd nyernek jelentőségben, majd veszítenek abból, majd pedig egészen új elemeknek lévén kénytelenek szolgálni, összes lényegökre nézve szenvednek módosulást.

A törvényhozó hatalom és a központi kormányzat kezelésénél nagyobb szerű külső változást még nem jelezhetünk. Mindkettőnek közegei csak nem ugyanazok e korszakban, mint a múltban. Behatóbb fürkészés után azonban meggyőződünk, hogy ezek természete és szereplése már sok tekintetben más.

A királyi hatalom gyengülése nem vonta maga után a törvényhozó hatalom megoszlását. Az továbbra is a király kizárólagos felségjogai közé tartozik és gyakorlá-

sának formája a királyi engedmény vagy rendelet ¹⁾. De a nemzet részvétele a törvényhozásnál már kifejezettenbben jelentkezik. Rendszerint a székesfehérvári törvénynapon kellett volna ennek történnie, melynek évenként a király vagy a nádor általi megtartását az arany bullától fogva szakadatlanul hangoztatják törvényeink ²⁾; kívánják különösen, hogy a főpapság ott jelen legyen ³⁾, és a nemességnek majd megyei küldöttek útján ⁴⁾, majd ismét fejenkénti megjelenését ⁵⁾ követelik; hogy ott elintéztethessenek peres és panaszos kérdések ⁶⁾, elégtétel adassék szenvedett károk és sérelmekért ⁷⁾, és, mint az 1291. 25. tcz. mondja, tudomás szereztessék az ország állapotjáról és a királyi jogok kezeléséről az egyes megyékben. De ép a régi szokás megtartásának gyakori ismétlése gyaníttatja, hogy a székesfehérvári törvénynapok az Árpádkorszak hanyatlásával mindinkább elvesztik jelentőségüket, és minden oda mutat, hogy, főleg IV. László óta, a tulajdonképi törvényhozás az e végett különösen, és pedig már gyakrabban ⁸⁾, majd a Rákos

¹⁾ Bizonyítják ezt a statuimus, volumus, concessimus, ordinavimus, confirmamus-féle kitételek törvényeinkben.

²⁾ V. ö. az 1222. 1., 1231. 1., 1267. 8. és 1291. 25. t. cikkeket.

³⁾ „Praelati ecclesiarum et archiepiscopi et episcopi ad pauperum quaerimoniam audiendam, et infractae forte libertatis confirmationem, nisi canonica propediceione fuerint impediti, tenentur interesse“ írja az 1231. 2. törv.-cikk.

⁴⁾ „Item ordinamus, quod singulis annis in festo s. regis unus ex nobis Albam venire debeat, et de quolibet comitatu duo vel tres nobiles debant convenire“ stb. rendeli az 1267. 8. cz.-ben IV. Béla.

⁵⁾ „In quolibet anno semel omnes barones et nobiles regi nostri Albam ad congregacionem debeant convenire“ mond az 1291.-ki 25.-dik törvénycikk.

⁶⁾ Lásd az 1231. 1. t. cikket.

⁷⁾ Lásd az 1267. 8. t. cikket.

⁸⁾ V. ö. erre nézve Kovachich M. G.: Vestigia Comitiorum apud Hungaros és Supplementum ad Vestigia című műveit és az Árpádkori okmánytárakat.

mezejére ¹⁾, majd Pestre ²⁾ vagy Budára ³⁾, majd pedig máshová ⁴⁾ összehívott országos gyülekezeten történt, melyeken, mint az okmányok mondják, a zavarba ejtett országos ügyek rendeztetek ⁵⁾. Az 1298-ban a ferencziek pesti egyházában tanácskozott főpapok és nemesek által hozott czikkelyek hallgatnak már a székes-fehérvári törvéynapról, melynek felélesztéséről később sem olvasunk és a jövő gyűlést a rákosi mezőségre kívánják összehívni. Congregatio generalis v. communis totius regni, generale parlamentum ⁶⁾ e gyűlés rendes elnevezése, melyeken a főpapok, főurak és nemesek fejenként vettek részt ⁷⁾, és hová IV. László óta a kúnok is meghivattak ⁸⁾, sőt a III. Endre alatt tartott 1298-ki gyűlésen a szokossal is találkozunk ⁹⁾. E gyűléseknek, melyek már

¹⁾ Például 1286-ban (C. D. V. 3. 317. l. és Árpádk. uj okm.-tár IV. 283. l.) és lásd az 1298. 34. t. cz.

²⁾ 1299-ben (C. D. VI. 2. 229. l.)

³⁾ „In congregatione generali supra Veterem Budam celebrata coram venerabilibus patribus Archiepiscopis, Episcopis et omnibus aliis Ecclesiarum Praelatis, Baronibus, Comitibus, per universos Regni nobiles extiterit inter coetera specialius ordinatum“ írja 1290-ben III. Endre. Árpádk. uj okm.-tár V 1. l.

⁴⁾ Lásd ennek példáját Árp. uj okm.-tár IV. 341. l.

⁵⁾ „In congregatione nostra generali, írja 1289. IV. László (C. D. VII. 2. 121. l.), cum Archiepiscopis et Episcopis Ecclesiarum, Baronibus et Nobilibus Regni nostri super ordinatione et reformatione totius status Regni nostri celebrata.“ És v. ö. Árpádk. uj okm.-tár IV. 176. l., valamint az 1298. 34. t. cz.-et, és Kovachich: Supplem. ad Vestigia stb. I. k. 226—230. l.

⁶⁾ A „parlamentum publicum“ kitétellel IV. László él 1289-ben; lásd Kovachich: Vestigia stb. 150. l. És III. András alatt is használták azt. C. D. VI. 2. 229. l.

⁷⁾ Lásd a 11. számú jegyzetet; és C. D. V. 2. 373. l., vagy Árpádk. uj okm.-tár IV. 176. l.

⁸⁾ „Quod cum anno Domini 1279., írja IV. László (Árpádk. uj okm.-tár IV. 176. l.), nobis in aetate legitima constitutis, circa f. S. Jac. Apostoli, cum universis Praelatis Ecclesiarum, Baronibus, Nobilibus Regni nostri et Cumanis omnibus congregationem generalem fecissemus celebrari.“ És v. ö. az 1298-ki törvényczikkelyek bevezetését.

⁹⁾ Lásd a bevezetést az 1298-ki törvényekhez.

1352-ben van már a székes-fehérvári törvény nap az arany buli a — Gueli nádor által eljelt — megerősítésére

229
csak mellette
nem bírtak oly túlnyomó mértékben a birói székek természetével, hanem jellemükre és feladatukra nézve közeledtek a későbbi korszak országgyűléseihez ¹⁾, hatásköre és megtartási módozata ekkor még nem volt szabatosan körülírva, hanem igen sok még, mi a későbbi századokban a törvényhozás körébe tartozott, a királyi tanács útján lett eldöntve.

A királyi tanácsban most is, mint a múltban, a főpapi és főúri elem, különösen az ország főméltóságai voltak képviselve, kiknek meghallgatásáról, helybenhangyásáról gyakran emlékeznek az utolsó Árpádkirályok rendeleteit vagy adományait fentartott okmányok ²⁾. Mióta az országos méltóságok egynémelyike örökössé vált és hatalmas birtokaristokratia kifejlődött, a királyi tanács e határozatai nem ritkán sérelmesek lehettek a köznemesekre nézve, mint azt az arany bulla és a szellemében alkotott későbbi törvénycikkelyek eléggé tanúsítják ³⁾. Ez ellen kívánt óvszert nyújtani az 1298-ki törvényhozás, midőn kíváná, hogy a királyi udvarban két püspök, egyik az esztergami, a másik pedig a kalocsai érseki megyéből, és azon nemések legyenek mindig a király oldala mellett, kiket e végre az országgyűlés választott, és kiknek tanácsával osztogattassanak jövőben az országos méltóságok, a királyi adományok, és végeztessenek a bonyolultabb országos ügyek, mely ta-

¹⁾ Hogy vidéki (particularis) gyűlések is tartattak néha királyaink által, bizonyítja V. Istvánnak egy 1271. oklevele: „Quod cum nos conventionem et congregationem omnium Nobilium existentium a parte Danubii versus orientem in Hayouholm et Heves commoda fecissemus pro statu Regni nostri reformando, et justitiam cuique reddendo.“ Kovachich: Supplém. I. 31. l.

²⁾ „Ex consilio omnium Baronum, Episcoporum et aliorum Praelatorum“ nostrorum“ adományoz például 1263-ban IV. Béla. Árp. uj okm. táár VIII. 67. l. És számos hasonló példák Fejérmél és az Árpád. okmány-gyűjteményekben.

³⁾ Például az 1222. 2. 17., 1298. 7. 16. tez. stb.

nács meghallgatása nélkül tett intézkedések érvénnyel ne birjanak ¹⁾.

A királyi udvarban, melyet IV. Béla óta rendszerint Budán ²⁾ kell keresnünk, hozta a király, tanácsa meghallgatásával, rendeleteit, melyek végrehajtása és egyáltalában a központi kormányzat kezelése, a már az előbbi korszakból ismert tisztségek által történik. De e tisztségek, a központi kormányzat teendői gyarapodásával és a királyi hatalom gyengülésével, mindinkább kilépnek az udvari méltóságok köréből, és egyes hatalmas nagyokra ruházva, önállóbb szerepléshez jutnak; szóval, országos méltóságok jellemét kezdik magukra ölteni.

Folytatása ez azon fejlődésnek, mely már a mult korszakban a nádorságot a királyi kuriától külön vált hatósággá emelte és ezzel a királyi nádorispánt mindinkább az ország nádorispánjává, sőt az ország jogainak mintegy örévé ³⁾; és mely e korszakbeli törvények közé iktatta, hogy a király a nádort, ki IV. Béla óta rendsze-

¹⁾ „Item statuimus, mond az 1298. 20. t. cz., ut curia domini regis honorificencius regi possit, et regnum Hungariae decencius gubernari, dominus noster rex singulis tribus mensibus, singulos duos episcopos, secundum exigenciam ordinis, unum de suffraganeis Strigoniensis, et alterum de suffraganeis Colocensis ecclesiae, totidemque et quasi omnes nobiles regni, quos ex nunc elegimus, secum habeat, congruis stipendiis de bono regis sustentandos. Et si idem dom. rex hoc facere obmiserit, quidquid praeter consilium praedictorum sibi applicandorum, in donacionibus arduis, et dignitatibus conferendis, vel in aliis maioribus fecerunt, non teneant.“
Hogy az hatályba lépett, annak bizonyosságát lásd Árp. uj okmt. V. 202. l.

²⁾ Lásd erre, valamint a budai vár keletkezésére nézve: *Rupp Jakab* Budapest és környékének helyrajzi története. Pest 1868.

³⁾ Az arany bulla 31. czikke rendelvén, hogy annak egy példánya mindig a nádor által őriztessék, egyuttal meg hagyja a nádornak, hogy „ipsam scripturam prae oculis habens, nec ipse deviet in aliquo praedictorum, nec regem, vel nobiles, seu alios consentiat deviare.“

rint a kúnok birája is ¹⁾), „ha a király és az ország ügyeit roszul kezelné“, az országlakosok kérelmére mozdítsa el hivatalából ²⁾); sőt az 1291-ki 9-dik törvénycikkben a nádori székeknek az ország nemeseinek tanácsával való betöltése sürgettetik ³⁾). *Palatinum regni*.

És hasonlóképp országos tekintélyhez jutottak még, és ép ezért az 1291. 9. tcz. intézkedése reájok is szólt: a királyi udvarba vitt ügyekben rendszerint ítélő *királyi udvarbíró*, kit e korszakban már következetesen *judex-curiae*-nek hívnak, mint a későbbi országbíró, és kinek helyettesével, az *al-udvarbíróval* (Vice judex-curiae domini regis), ⁴⁾ már szintén találkozunk az okmányokban; továbbá a *királyi tárnokmester*, kinek nevekű országos tekintélyt a városoknak, melyeknek birája volt ⁵⁾), mind számban, mind pedig országos jelentőségben emelkedése adott; és végtére a *királyi udvar kanczellárja*, ki, mióta a központi kormányzatnál az írásbeliség mindinkább meghonosodott ⁶⁾), mint a királyi rendeletek szerkesztője, a király legbensőbb tanácsadójaként szerepel, és kinek tisztét egyik-másik főpap viseli, míg helyettese, az

¹⁾ Szabályul ezt IV. Lászlónak a kúnoknak adott 1279. privilegiuma 11-ik szakasza írta.

²⁾ 1231. 3. tcz.

³⁾ „Item Palatinum, mond az 1291. 9. t. cz., magistrum Tavernicorum nostrorum, vice-cancellarium, judicem curiae, ex consilio nobilium regni nostri, ex antiqua consuetudine regni nostri faciemus.“ Hogy kiknek tanácsával éljen a király, azt az 1298. 20. tcz. eléggé világosan kifejezi. Hogy az Árpádkirályok igen gyakran változtatták a nádorokat, arról különösen IV. László kora tanuskodik. V. ö. Czech értekezését Uj M. M. 185 $\frac{1}{2}$ IV. f.

⁴⁾ Például Árp. uj okm.-tár VII. 3. l., C. D. IV. 1. 142. l. A nádor helyettese, a *Vice-Palatinus*, is már gyakran fordul elő az okmányokban, például C. D. III. 2. 414. l.

⁵⁾ A nádor, országbíró, tárnokról, mint országos bíróról e munka 4-ik könyvében lesz bővebben szó.

⁶⁾ Ez ellen akart a nemeseknek védelmet nyújtani az 1267. 10. tcz.: „Item causae nobilium sine petitionibus debeant expediri.“

al-kancellár, szokás és törvény alapján rendszeresen az időszertinti székes-fehérvári prépost volt ¹⁾.

A többi udvari méltóságok ép úgy, mint a királyné udvarának tisztségei ²⁾, mint az udvarbírói, tárnokmesteri vagy a veszprémi püspökséggel egybekötött királynői kancellári tisztsz ³⁾, merő udvari tisztségek maradtak, sőt némelyek közülök, a viszonyok változtával hatáskörük csorbulván, hovatovább tulajdonképi czimekké válnak, de melyeknek adománya a velők megajándékozottakat a királyi udvar és ezzel a királyi tanács tekintélyes tagjaivá avatja.

2. §.

A várszerkezet átalakulása.

Mig a központi kormányzat terén csak kevés változást jelezhattünk, addig a vidéki kormányzat lényeges átalakulást szenvedett.

A várszerkezet ugyanis, a vidéki kormányzatnak egykor főközege, e korszak végével már más czéloknak és elemeknek szolgál, mint a multban, és ezzel természetéből kivetköztetve, egy új intézménynyé válik. A vár-

¹⁾ Az 1291. 9. t. cz. több főméltóságoknak az országlakosok beleegyeztével való betöltését kívánván, írja: „Salvo tamen jure Albensis ecclesiae, et privilegio, quod Albensis ecclesia nostra in ipsa vice-cancellaria habet et habere dignoscitur ab antiquo“ és IV. László 1283-ban szintén írja (C. D. V. 2. 182. l.): „quasi conjunctim Vice-Cancellariae officio ac honorabilis Albensis Ecclesiae Praepositurae regimine.“ Különben ennek daczára gyakran más egyházak prépostjai viselték e tisztelet.

²⁾ Ezekre nézve rendeli az 1298. 21. t. cz.: „Statuimus etiam, quod domina regina Hungariae debitae dignitatis culmine gaudere possit, curia sua dignitatibus et honore, in personis Hungarorum nobilium, non vero alienigenarum solempnius, sicut debet ordinetur“ stb.

³⁾ Annak fejében, hogy a veszprémi püspök koronázza a királynét, „eidem Episcopatu realiter perpetus adnexo exstitit, cum quingentarum marcarum stipendio annuo Cancellaria reginalis, quae . . . per aliquot temporum intervallo a Vesprimiensi Ecclesia disvetudine inumbrata“ — írja 1276-ban IV. László. (C. D. V. 2. 338. l.)

földek adományozása és a várjobbágyság eltűnése folytán a várszerkezet megszűnik a királyi had fentartásának közege gyanánt szerepelni, és hadi célja háttérbe szorultával, kormányzati feladatai lépnek előtérbe; és ezeket is más népelemekre nézve és új formákban kezdi a későbbi Árpádkorszakban teljesíteni.

A nemesség tudniillik, mely, mint láttuk, a várszerkezet eredeti elemeihez nem tartozott, e korszak folyamában helyt foglal benne.

Némi összeköttetés a várkerület és a kebelében lakó nemesek között már régebben sem hiányzott. Pénz és tizedügyeiben a nemes is a királyi jövedelmeket (jura regia) kezelni hivatott várispán alá tartozott ¹⁾, kinek és közegeinek hatósága a nemesi birtokokat mivelő szabad parasztok vagy jobbágyokra is kiterjedt ²⁾. Szemben a várhatósággal bizonyos érdekközösséget hozott ez szűkségkép létre a várkerületben birtokos nemesek között, mi a törzsérzet és a törzsbeli összeköttetés végleges megszűntével csak nyerhetett, és idő folytán a nemességnek a várkerületek szerint való eloszlását eredményezte. A nemeseknek a várkerület után, melyben laktak, elnevezése és a várkerületek szerinti szereplése a királyi kiküldöttek vagy a nádor által tartott birói székek vagy vidéki gyűlések ³⁾, sőt IV. Béla idejében a székesfehérvári törvénynapok alkalmával is ⁴⁾, ennek eléggé szóló

¹⁾ V. ö. az arany bulla 5. cikkét.

²⁾ Lásd e munka 2. könyve, 5. fejj. 3. §-át.

³⁾ Így Lőrincz nádor 1268-ban írja, hogy midőn őt a király bizonyos birtokvillongások eldöntése végett „ad Comitatum Symigiensem transmississet, et quinque nobiles de ipso Comitatu electos per omnes nobiles de eodem Comitatu . . . in socios deputasset.“ Árp. új okm.-tár VIII. 206. l. És ilyenek lehettek a IV. Béla által a tatárdúlás után megyékként tartott gyülekezetek is. V. ö. Szalay II. k. 56. l. 3. jegyz.

⁴⁾ Lásd az 1267. 8. t. cikket, melyben IV. Béla rendeli, hogy a szé-

bizonyítékai. De ha a nemesség ily szálak által összefüggött is a várszerkezettel, annak hatóságát felette egyáltalában nem ismerte el; és midőn a tizenkettedik század végével és a tizenharmadik kezdetén, hatalmas nagyok sorából válogatott várispánok, különösen az örökösek, a várhatóságot a nemesekre is kiterjeszteni iparkodtak, ezt, mint a Sz. István-féle alkotmánynnyal ellenkezőt, az arany bulla és az 1231-ki törvényezikkek¹⁾ szigorúan tilalmazzák. A tizenharmadik században azonban több tényezők összehatása hajlandóságot keltett a nemességben, hogy belépjen a várszerkezetbe.

A várjobbágyi osztály tulnyomó részének felemelkedése a nemesek közé²⁾ a várkerületi nemességet oly alkatrészzel gyarapítá, melyben nem élt, nem élhetett a régibb nemességnek függetlenségi érzete, és mely multjánál fogva nem idegenkedhetett annyira a várszerkezettől. E változással ugyszólván lépést tartva, ment véghez azon néposztálynak kizsorítása a várszerkezetből, mely állásánál fogva legtávolabb állott a nemességtől, t. i. a jobbágyságnak vagy szabad parasztnak, az immunitási kiváltság sűrűebb osztogatása következtében³⁾. És végtére a várnépbelieknek, vagy a hospiteseknek, községei, ha nem nyertek városi kiváltságot, vagy pedig nem jutottak földesuri hatóság alá, mi őket vagy egyszerre, vagy pedig lassankint, a várszerkezettől elvonta, nevezetes kiváltságokkal ruháztattak fel, majd személy-, majd pedig birtok-jogi tekintetben⁴⁾. A vár-

kesfehérvári törvénykezésnapokra „de quolibet comitatu duo vel tres nobiles debeant convenire.“

¹⁾ Nevezetesen az 1222. 5. és az 1231. 12. és 13. t. cz.-kek.

²⁾ Lásd e könyv 3. fej. 2. §-át.

³⁾ Lásd erről e fejezet 4. §-át.

⁴⁾ IV. Béla a királyi udvarnokokat is a hospitesek jogosítványaival ajándékozta meg. Lásd az 1267. 2. t. cz.-et.

kerület lakosságának magánhatóság alá nem jutott elemei ilykép, tekintve állásukat, folyvást egyneműebbekké váltak a tizenharmadik század folyamában, és a nagyok hatalmaskodásai által szabadságukban egyaránt veszélyeztetve, érdekeiket is mindinkább közöseknek kellett érezniök.

Ez indította az Árpádkorszak végével a nemeseket, hogy megjelenjenek a várkerület gyűlésein, birói székein, az érdekeik és politikai állásuk tekintetében hozzájuk közelebb jutott maradványaival a várjobbágyságnak, a hospitesek kiváltságolt községeivel és a várkerület többi bizonyos önállósággal biró lakosaival tanácskozandók a várkerület ügyei felett ¹⁾, melyek elintézésénél természetsszerűleg előkelő részt követeltek magoknak.

Igy vált a várkerület, mely egykor a várszerkezet hadi céljának szolgáló elemeket fűzte össze, ezek lassankinti eltűnédezésével, a kebelében lakó, az uri hatóság alól menten maradt, és így a birtokaristokratia irányában társadalmi és politikai önállóságukat fenntartott elemek összefűző kapcsává ²⁾, melyek mindinkább a keletkező köznemesi osztályba egyesülnek.

E kettős változás, melyen a várszerkezet a későbbi Árpádkorszak alatt keresztül ment, t. i. mind céljára, mind pedig elemeire nézve, tiszti közegeinek átalakulásában lelt határozott kifejezést. A várszerkezet hadi céljára emlékeztető elnevezések, vonatkoztak azok akár

¹⁾ Lásd IV. László egy 1282-ki okmányát Fejéرنél (C. D. V. 3. 115. l.) És több ide vágó példát idéz *Botka Tivadar* Jogtörténeti tanulmányok a magyar vármegyék szervezetéről. Budapesti Szemle 1865. évi füzetében.

²⁾ „Fidelibus suis universis Nobilibus, Jobbagionibus, Castrensibus, et alijs omnibus tam hospitibus, quam alijs cuiusvis conditionis hominibus in Comitatu de Ugocha constitutis“ czim alatt ír IV. László 1282-ben Ugocsamegyének. (C. D. V. 3. 115. l.)

magára a várkerületre, akár pedig ennek tisztségeire, az okmányokból lassankint kivesznek és a korszak végével végkép eltűnnek. A kerületek, melyekre az ország területe osztott, e korszak végével már nem tekintetnek egyes várak tartozékainak, hanem a kormányzat mennyi vidékeinek, melyeknek az illető várak már csak nevöket kölcsönzik; a régenten oly gyakori „terra castri,” „ad castrum pertinens,” „parochia,” „civitas” kitételek helyett, a „comitatus” (megye) vagy „provincia” elnevezés kezd mindinkább meghonosodni.

És a várra való vonatkozás elejtetik a várkerület tisztségeinek czimeinél is, ha ugyanis nem váltattak fel egészen újak által. Várispán (Comes Castri) helyett már csak az illető kerület után elnevezett ispánról (például pozsonyi, bihari ispánról, Comes Posoniensis v. Bihariensis) olvasunk ¹⁾; míg a hadnagy (dux, major exercitus) és a várnagy (Castellanus) tisztségei e korszakkal enyésznek el. A megyei ispán egyedüli helyettesévé ilykép a vár udvarbirája (curialis comes castri) vált, ki, a tetelesen leolvadt várnagyi teendők is átszállván reája ²⁾, helyettesítőleg az összes ispáni teendőket egyesíté kezébe, és ép azért régibb hivatali nevét az alispáni (Vicecomes) czimmal kezdi felcserélni ³⁾.

¹⁾ Ezekre nézve ígérte III. Endre az 1291. 3. t. cz.-ben: „Promittimus etiam, quod dignitates seu comitatus regni nostri, seu castra, advenis vel hospitibus aut paganis vel ignobilibus, et his, qui in regno nostro nocumenta frequenter intulerunt, nullatenus conferemus, nec consiliis nostris interesse permittimus.”

²⁾ Hogy az udvarbirói és várnagyi tisztt igen gyakran egyesítve voltak e korszakban, okmányok tanúsítják. Így Miklós nádor, mint pozsonyi főispán, 1284-ben írja (Árp. új okm.-tár IV. 268. l.): „mandantes et injungentes vobis nostris officialibus et collectoribus universis et specialiter Conservatori Castri et Curiali Comite Posoniensi, ac Comiti hospitum Castri.” És erre több példát idéz Bartal Gy. „Alispány” című czikkében az Egyetemes magyar encyclopaedia II. kötetében.

³⁾ E két cím e korszakban még változik egymással, mint azt az

De nemcsak a központi várhatóság szervezetében következett be lényeges átalakulás, hanem, miután a várkerületnek kezdetleges feladataival összekötött felosztása század- és tizedkerületekre a tizenharmadik század végével már értelmét veszítette, a századosok (*centuriones*) és tizedesek (*decuriones*, *decani*) szereplése is megszűnik. Az alsóbb foku igazságszolgáltatás és közigazgatás tehát új közegeket igényelt, és miután a várkerületi vagy vármegyei nemesség, a dolog természetéhez képest, a várhatóság ezen részét engedte legelsőbbben magára kiterjesztetni, befolyása is annak kezelésébe itt nyilvánult első ízben. A király vitézeinek (*servientes regii*) mondott nemesek felett is csekélyebb ügyekben itélteni hivatott *szolgabírák* (*Judices servientium* v. *nobilium*) voltak e közegek, kikkel IV. Béla alatt találkoztunk első ízben ¹⁾, és kik, valamint az őket eljárásuknál támogató esküdtek (*jurati assessores*, *jurassores*) első szereplésüktől fogva a megyei közönség választásának és ezzel a nemesség tulnyomó befolyásának köszönték tisztüket ²⁾. Rendszerint négy szolgabíróval találkozunk a megyében, kik a nyolcz *esküdttel*, elnöklete alatt az ispán vagy pedig az alispánnak, képezték a *megyei bíróságot* (*parochiani judices*, később *sedria*), melynek, mint részben általuk választottnak, a nemesek kezdetben bizonyára csak önként vetették magokat alá, mignem az 1298. 26. t. cz. annak hatóságát, feltéve, hogy a nádor nem itél azon vidéken, a megyei lakosságra egyáltalá-

1291. 5. t. cz. is tanusítja. A „vice-judex“ czím is előfordul az alispáni tiszt jelelésére. Lásd Árp. új okm.-tár V. 233. l.

¹⁾ Első említése a szolgabíráknak IV. Bélának a székesfehérvári egyház számára adott okmányában olvasható. C. D. IV. 2. 230—33. l. Törvényben először 1291-ben fordul elő a szolgabírói intézmény az 1291. 5. meghagyván, hogy: „nec comes judicium recipere aut judicare praesumat, absque quatuor nobilibus nominatis.“

²⁾ „Per nobiles et ignobiles totius Provinciae Csallóköz constituti“ írják egy 1322-ki okmányban Pozsonymegye szolgabirái. C. D. VIII. 1. 364. l.

ban kötelezőnek írta¹⁾. Mert hisz elvben állott az egész korszak alatt az, hogy a nemes csupán a király hatósága alá tartozik, ki azt felette vagy személyesen udvarában, vagy pedig ezen kívül a nádor útján, gyakorolja, és még csak mintegy kisegítő gyanánt volt a megyei bíróság tekintetben hivatva szolgálni; de ezzel meg lett nyitva az ut, mely a nemességet idővel beljebb és beljebb vezesse a megyei életbe.

Mig ilykép a szolgabírói és esküdti intézmény útján a vármegyei élet alsóbb fokán az önkormányzat már ekkor meghonosodott, annak felsőbb rétegeibe még nem tudott elhatolni, mert az alispán, a későbbi megyének ezen éltető lelke, a megyei ispán, tehát királyi tiszt által lett kinevezve, csak azt kívánván az 1298. 4. t. cz., hogy nemes származásu legyen²⁾.

A várkerület vagy vármegye hatósági szerkezetének ilyenén átalakulása, melynek egyes mozzanatai időpontját megállapítani nem lehet, de melyet a tizenharmadik és tizennegyedik századbéli törvények s okmányok egyaránt bizonyítanak, hangosan hirdeti, hogy a várkerület megszűnt a királyi had fentartásának és az e végre szolgáló elemek kormányzati közege lenni, hanem a területén lakozó valódi szabadok vagy nemesek és ezekkel némileg hasonorsuak közönségének kormányzati, és pedig részben önkormányzati organumává vált. Szóval, *a katonai jellegű várszerkezetet a politikai jellegű megyei szerkezet kezdte felváltani.*

²⁾ „Omnes causae ad Palatinum, dum provincias iudicat, vel tunc dum non iudicat, ad *parochiales iudices* referantur“ mond az 1298. 26. tcz.

¹⁾ 1291. 4. t. cz.: „Nec etiam barones suas dignitates in certa quantitate pecuniae, locare permittemus; nec vices suas, sive iudicatus in *parochia* conferri ignobilibus paciemur.“ Mindamellett az alispán igen gyakran a nem-nemesek sorából lett a megyei ispán által válogatva. Lásd Botka id. értekezését.

Mindennek létesülése a valódi szabadok túlnyomó része, vagyis a köznemesek megváltozott politikai szereplésének kinyomata volt. Valamint a valódi szabadok egykor egységes rendjéből a főpapok és főurak rendi tekintetben kimagaslottak, hatalomra és álladalmi szereplésre nézve magok megett hagyva a köznemeseket: úgy csakis ők maradtak meg továbbra is teljesen közvetlen királyi hatóság alatt ¹⁾, míg a köznemesség alóla mindinkább a vármegyei hatóság alá került. De a nemesség helyt foglalva a megyében, politikai önállóságának fentartására beléoltja a vármegyei szerkezetbe az őt mindig megilletett önkormányzat ágát, mely e korszak alatt még csak gyengének mutatkozik, de ugyanazon mértékben látszik hivatva erősülni, a melyben a nemesség a megyei élet terét maga számára elfoglalja.

3. §.

A polgárság jogállása s önkormányzata.

A polgári elem, melynek csak mintegy csirájával találkoztunk a múlt korszakban, a jelenben figyelemre méltó néposztályyá erősült. A várszerkezet bukásának köszönhetett legtöbbet.

Megjegyeztetett már fentebb ²⁾, hogy a várszerkezet megannyi elemei, melyek annak feloszlása alkalmával nem emelkedtek fel a nemesek közé, de másrészt földesúri hatóság alá sem jutottak, mindinkább azon községekbe tömörülnek, melyek, a nekik bőkezűen osztogatott királyi kiváltságok védelme alatt, a hatalmas egyházi és világi nagyok uralmától mentek maradtak. Az utolsó

¹⁾ Tudniillik a fentebb említett törvénykezési kiváltságok erejénél fogva.

²⁾ Lásd e könyv 3. fejezetének 2. §-át.

Árpádkirályok, a királyság érdekét vélvén vele előmozdítani, jelentékenyen szaporították e kiváltságolt községek számát ¹⁾, melyek lakossága, főleg a várnépbeli osztály egy tetemes részének odaköltözése által gyarapodott. A polgári elem, melyet a mult korszakban a hospitesek képviseltek, ilykép egy új, a régít már számerejénél fogva nem sokára tulszárnyaló, alkatrészt nyert, mely, minthogy a várszerkezet alsóbb elemeiből, különösen a várnépbeliekből (*castrenses*, *cives*) alakult, a „*cives*“ elnevezés alatt szerepel az okmányokban. E korszak vége felé tehát a „*civis*“ kifejezés a régítől már eltérő értelemmel bír, t. i. a várnépbeliek osztályának közhatalóság alatt megmaradt és így többé-kevésbé polgári állást nyert alkatrészei értetnek alatta. Nagyobb községekben, de különösen a várkerületi központi erősségekből alkotott városokban, mind a „*cives*“, mind pedig a „*hospites*“-ek által képezett elemmel találkozunk, melyeket azonban a helynek adott szabadalmak közös élvezete mindinkább összeforraszt. Innen, hogy a tizenharmadik századbeli okmányokban a polgárság jelelésénél már váltakozni látjuk e két kifejezést ²⁾, és még a tizenötödik században is, midőn már e különbség végnyomai is elenyésztek és a „*civis*“ szó kizárólag polgárt jelelt, a városok polgárságának „*cives et hospites*“ czimezése a magyarországi polgári elem ép ecsetelt alakulására emlékeztetett ³⁾.

¹⁾ Így IV. Béla több jelentéktelenebb helyeken kívül Nagy-Szombatnak, Zágrábnak, Pestnek, Nyitrának, Késmárknak; V. István Győrnek, IV. László Sopronnak, III. Endre Tordának, Pozsonynak stb. osztogattak városi szabadalmakat.

²⁾ Lásd például III. Endrének 1291-ki Pozsonynak adott kiváltságlevelét; vagy Sopronnak IV. László által adott 1277-ki szabadalmát és ugyancsak IV. Lászlónak Sopronra vonatkozó okiratait az Árpádk. új okm.-tár IV. k. 380. és 81. lap.

³⁾ Lásd például az 1271-ki győri szabadszólomlevelet (Endlicher Monum. 526-ik lap), hol „*cives et hospites nostri Albenses*“-ről van szó.

De nemcsak külterjesen gyarapodott a polgárság e korszakban, hanem társadalmi, politikai és ezzel jogállás tekintetében is.

A tizenkettedik és tizenharmadik századok egész Nyugat-Európában a polgári elem önállóságra jutásának s ezzel a tulajdonképi városi élet felvirágzásának korszakát képezik, következményekép a keresztes háborúk folytán hatalmas fejlődésnek indult iparos és kereskedelmi tevékenységnek, és ezzel arányosan emelkedő gazdaság és műveltségnek ¹⁾.

Magyarország, mely Sz. István óta részese volt a nyugat-európai élet megannyi mozzanatainak, ez alól sem vonhatta ki magát, mi az iparral és kereskedelemmel foglalkozó polgári elemnek emelkedő fontosságot szerzett a nemzet előtt. Későbbi Árpád-királyainknak vámszabályzatai, valamint a városi szabadalmaknak a kereskedelemre vonatkozó pontjaik ²⁾ hangosan hirdetik, hogy a polgári elem jelentősége ez irányban éreztetett, és a jólét, mely városaink egynémelyikében, noha nem oly mértékben, mint nyugaton, ez intézkedéseket követte, igazolta eljárásukat.

Alapja volt ezzel vetve a polgári elem országos tekintélyre jutásának, mit korszakunk politikai viszonyai is lényegesen előmozdítottak. A magyar birtokviszonyoknak fentebb jelzett átalakulása, és különösen az, hogy az adományok bőkezű osztogatása folytán a szabad magánbirtok közvetlen viszonyzatba jutott a királyság-

¹⁾ Lásd erre nézve az általános külföldi jogtörténelmi műveken kívül: *Maurer G. L.*: *Gesch. der Städteverfassung in Deutschland*. Erlangen 1869—70. 3. k.; *Thierry Aug.*: *Essai sur l'histoire du tiers état*. Paris 1867. *Hegel C.*: *Gesch. des italien. Städteverfassung*; és *Heeren A. H. L.*: *Versuch einer Entwicklung der Folgen der Kreuzzüge für Europa*. Kl. histor. Schriften. Wien 1817.

²⁾ Ezekről e munka 4. könyvében lesz alkalmunk bővebben szólani.

hoz, a városnak mindig csak e forrásra visszavezetett birtokjogát közelébb ejtette a nemeséhez és ezzel közelebb hozta őket politikai állás tekintetében is; míg másrészt a várszerkezet feloszlása a jobbágyot magánhatóság alá hozván, ezt viszont távolabbra vetette a polgártól, kihez a mult korszakban oly közel állott. Ha ehhez még hozzáadjuk, hogy a királyi hatalom súlyedése folytán a jobbára hatalmas birtokaristokraták által ellátott udvari hivatalok hova-tovább országos jelleget nyernek, és így a tárnokmester gyakorolta hatóság a királyi városok felett, szintén a közhatóság színezetét nyeri mindinkább: felfoghatóvá váland azon nevezetes fordulat, mely, e korszak végével, a magyarországi polgárság politikai állását illetőleg bekövetkezett:

Mig tudniillik a tizenegyedik században a polgár még csak a jobb sorsu sajátos foglalkozásu jobbágy, és a város a kiváltságolt jobbágyközség szerepét viszik; addig, *a tizenharmadik század végével, a polgárság közhatóság alá tartozva, országos állással bír, és a városra, mind birtokjoga és a területén gyakorolt hatósága, mind pedig csupán közhatóság alá tartozásánál fogva, alkalmazhatóvá kezd válni a testületi nemesség tana*¹⁾.

A polgári elem ezen kedvezőbb politikai és jogállása azonban nem terjedt ki egyenlő mértékben mennyi királyi kiváltságolt községekre. Valamint csak néhányan közülök birtak a városi élet és a városi jogállás összes feltételeivel, úgy csak kevesen is közülök nevezhetők tulajdonképi városoknak, jobbára csak azok, melyek a várkerület erődített helyeiből alakitva, a későbbi város egyik lényeges tulajdonságával, t. i. védfal-

¹⁾ E tan, és pedig mindig jobban kifejlődve, egész 1848-ig szerepel jogunkban. V. ö. *Wenzel Gusztáv*: A magyar és erdélyi magánjog rendszere. Pest 1864.

lal birtanak ¹⁾). A többség a tulajdonképi városok és a kiváltságolt jobbágyközségek között foglal helyet, lakossága elemeihez s tulnyomó foglalkozási irányához képest hivatva idővel véglegesen majd azok, majd pedig emezek sorába jutni. E korszak e tekintetben is átmeneti időszak.

Tekintve az egyes, a szó tulajdonképi értelmében, városi községet, a legnevezetesebb változás, annak teljes területi különválása. A mult korszakban a polgárság mint a szűkebb értelemben vett várterület ²⁾ lakosságának egyik, csak sajátos foglalkozásu és különös kiváltságokban részesült, eleme jelentkezett, kivüle azt még mások is képezvén, kiknek állása a várhoz való viszonyuk szerint irányult; az u. n. városi hatóság ép azért nem annyira egy kikerekített, még kevésbbé védfallal körülvett terület felett, mint inkább a kiváltságolt polgárság felett álló hatóság volt ³⁾. A tizenharmadik században azonban, midőn a várszerkezet már oszlófélben volt, királyaink egy-egy vár, vagy váraljai terület összes lakosságát ajándékozván meg polgári szabadsággal ⁴⁾, a polgárság területileg is különvál a megyei lakosságtól, melynek, mióta vezéreleme hova tovább a nemesség lesz, összefűző kapcsa nem a várban székelő hatóságban, hanem a szabad ég alatt tartott gyülekezetekben rejtett. A városok ilykép egészen a megyéken kívül álló területekké válnak, melyeken a polgárság bir hatósággal és forrása bárki által ott élvezett jogoknak, és így az ott tartózkodók jogállására a polgári közönséghez való vi-

¹⁾ Csak is ezekre találjuk alkalmazva a „civitas“ kifejezést, melylyel a tulajdonképi várost jelették.

²⁾ Tudniillik a vár és váralja.

³⁾ Innét a területi határok hiánya a régibb kiváltságlevelekben.

⁴⁾ V. ö. Pozsony, Soprony és mások fentebb idézett városi kiváltságleveleit.

szonyuk irányadó¹⁾. De egymástól mindinkább különválva, megye és város egyaránt megőrizték neveikben közös bölcsőjüknek emlékét; mert míg a várhoz tartozott kerületből kifejlődött megyei terület, annak „comitatus“ nevét viseli, addig a várból s ennek tartozékából alakult város, annak régi „civitas“ nevét örökölte.

Már e korszak végével tehát, a város (civitas) kellei: a megyeitől különálló terület²⁾, ezen kizárólagos hatósággal bíró³⁾, csak is a királynak alárendelt⁴⁾ polgári közönség, mely védelméhez erődítvényekkel bírvá, az országos védelemnek egyik tényezője⁵⁾. Hol e kellek közül egyik-másik hiányzik, különösen az utóbbi, ott csak kiváltságolt községet (villa, oppidum) ismernek az okmányok.

Lakosságát tekintve, a várost többféle elem képezte, u. m.: a jobbára külföldről ide szakadt *hospites*-ek; a város területén lakott várjobbágyi és várnépbeli osztályt képviselő *cives*; a polgársághoz különös kiváltság folytán itt-ott csatolt *egyéb elemek*, mint például Győrött a püspökségnek és a káptalannak ott lakó népe⁶⁾,

¹⁾ V. ö. péld. Zágráb 1242-ki privilegiumának 7. 8. 11. vagy Pozsony 1291. szabadalmának 1. pontját és több másokat. Endlichernél.

²⁾ Lásd Nagyszombat 1238-diki kiváltságának bevezetését. Endlichernél.

³⁾ Lásd, sok helyett, ugyanazon kiváltság 5., a zágrábinak 11., az 1277-ki sopronyinak 1. és a pozsonyinak szintén első pontjait. U. o.

⁴⁾ Ezt leghatározottabban a nagyszombati kiváltságlevél fejezi ki, midőn 1. pontjában rendeli, hogy a nagyszombatiak „ad regiam coronam specialiter pertineant“; és ezt fejezi ki a „libera“ melléknév is (lásd a zágrábi kiváltság bevezetését), ugyancsak a „nostra“ és „regia“ mellékeknek.

⁵⁾ Bizonyítja ezt, hogy csak erődített helyekre találjuk okmányainkban alkalmazva a *civitas* nevet.

⁶⁾ Győr 1271-ki kiváltságlevélenek 5. pontja rendeli: „Adjunximus etiam et conjunximus populos episcopi et capituli Jauriensis in eadem villa communita, cum iisdem hospitibus residentes, hospitibus nostris memoratis“ Endlichernél Monum. Árp. 527. l.

Pozsonyban a várhalászok ¹⁾, Sopronban a luéri nyilasok ²⁾, vagy mint ismét Pozsonyban, a zsidók ³⁾; és végtére nem szorosan vett városi elemet képezve, súlypontjuk a városon kívül feküdván, a városban lakó papság és néhány kivételesen ott is birtokos nemes ⁴⁾. És hogy a városok lakosságban gyarapodjanak, a kiváltságlevelek bárkinek szabad megtelepedést engednek azok területén ⁵⁾, de különösen tiltják a jobbágyot, feltéve, hogy urának a földbért (terrarium) lefizette, a városba költözésben akadályozni ⁶⁾; sőt egynémelyik város kiváltsága az odavonulókat még vámmentesség kedvezményében is részesíti ⁷⁾. A városi lakosság ezen tarka elemei, melyeknél élénken élhetett még ekkor korábbi állásuk eltérő voltának tudata, annyival inkább, mivel az azzal járt kötelezettségek egynémelyike itt-ott különösen fentartatott ⁸⁾, még nem képezhettek egy közös szellemtől áthatott egészet. Csak a közösen élvezett polgári szabadság, az egyaránt viselt városi terhek és az érdekeknek ez által előidézett közössége enyészették el lás-

¹⁾ Lásd Pozsony 1291-diki kiváltságlevelének 16-dik pontját. Endlichernél. 626. l.

²⁾ Lásd Soprony 1277-ki szabadalomlevelének 11. pontj. U. o. 548. l.

³⁾ Az 1291-ki pozsonyi kiváltságlevél 12. pontja.

⁴⁾ Ezekről szól például Sopron fentebb idézett kiváltságlevelének 7-dik pontja.

⁵⁾ „Liberæ vero conditionis homines, rendeli például a szombathelyi 1238-ki szabadalomlevél (Endlichernél 446. l.), undecunque inter eos habitare volentes venire voluerint, omni impedimento cessante, salvis rebus et personis transferendi habeant potestatem.“

⁶⁾ „Item si aliquis de quacunque villa in civitatem Poseniensem causa commorandi venire voluerit, dominus ipsius villæ seu possessionis, ipsum impedire non praesumat, sed cum omnibus bonis suis libere abire permittat, iusto tamen et consveto terragio domino terræ persoluto.“ Pozsonyi kiváltságl. 11. pont.

⁷⁾ Például a pozsonyi kiváltságlevél 6. pontja.

⁸⁾ V. ö. a pozsonyi kiváltság 16. és a győrinek 5. pontjait.

sanként a különbségeket közöttük és forrasztották őket össze testületi egésszé, u. n. közönséggé (*universitas*).

A városi szabadságban foglalt egyes jogositványok és köteleességek ugyaszólván ugyanazok, mint a mult korszakban. Székesfehérvár joga, a „*libertas Albensis*“, még mindig a városi kiváltság mintaképe, és annak elnyerése a teljes városi jogállás megszerzése. Pest, Pozsony, Soprony, Győr, Nagy-Szombat, Nyitra, egyaránt részesítettek benne, és Zágráb joga, a slavon föld ezen legtekintélyesebb városi joga, szintén a székesfehérvári mintájára készült ¹⁾.

Sarkköve e szabadságnak a közvetlen királyi hatóság alá tartozás volt, mely kifejezését főleg a város autonóm biráskodási jogában lelte, melyet, és pedig polgári ügy, mint bűnügyekre vonatkozólag, a polgári közönség által évenként, rendesen Sz. György napkor, választott bíró (*villicus*, már gyakran *judex civitatis*) tizenkét választott polgárral van hivatva gyakorolni, kiket, mivel tisztük lelkiismeretes ellátására esküt tettek, esküdt polgároknak (*jurati cives*) neveztek ²⁾; és kiket az ítéletükben meg nem nyugodott fél csupán a király elébe idézhetett ³⁾.

E jogon kívül, melylyel önkormányzat volt össze-

¹⁾ Lásd az illető szabadalomleveleket Endlichernél: *Monum. Árp.*

²⁾ „*Quod villicum, seu judicem, irja a pozsonyi kiváltságlevél első pontja, inter se, a festo sancti Georgii martiris usque ad anni revolutionem duraturum, eligant de communi, qui omnes causas ipsorum, et etiam extraneorum inter ipsos, vel intra metas civitatis, more hospitum aliorum cum decem juratis concivibus suis possit judicare. És lásd a soproni kiváltságlevél 1. pontját, hol befoglaltatik, hogy a városi bíró „omnes causas tam maiores, quam minores, quoque super effusione sanguinum, vel homicidii“ ítéljen. Nagyszomb. kiv. levél 5. p.; a győrinek 1. p. stb.*

³⁾ „*Si vero judex ipsorum, iurati vel cives in reddenda justitia defecerint, non partes, sed judex et jurati, si inter se ad faciendam justitiam partibus convenire non poterunt, ad nostram praesentiam evocetur.*“ Pozs. kiv. 10. p.; és lásd Sopron. kiv. 2. p.; Győr kiv. 2. p.; Zágráb kiv. 12. p. stb.

kötvé, majd régibb, majd ismét újabb kiváltság alapján, a város még kegyuri jogot gyakorol egyházai felett¹⁾; szabadon rendezi vásárait, melyek után járó adók fizetése alól rendszerint felmentetik²⁾; majd révjoggal³⁾, majd ismét a közel eső királyi erdőkben faizással bir; királyi adományokban részesül⁴⁾; kedvezményeket, itt-ott mentességet élvez hegyvámra és tizedre nézve⁵⁾; és mig polgárai saját áruik után a vám fizetése alól felmentvék⁶⁾, addig másrészt a város nem ritkán a mellette elvonuló kalmároktól egyáltalában⁷⁾, majd csak bizonyos cikkekkal kereskedőktől⁸⁾ áruik lerakását követelheti.

Mindezek fejében csak a régi adózási terhek neheznek a városra, mely, néhány harczos állításán kívül⁹⁾, falai fentartásáról, kapuinak őrizetéről tartozik gondoskodni, mely terhek, valamint a városi igazgatás és élet költségei viseléséből, úgy kívánják a kiváltságlevelek, egy polgár sem vonhatta ki magát¹⁰⁾.

¹⁾ Lásd például Pest 1244-ki kiváltságlevelének 8. pontját.

²⁾ „Item concessimus eisdem forum liberum et sine aliquo tributo.“ Soproni kiv. 8. pontja. Ellenben például Győr (kiv. 3. pontja) a vásáradó alól nem volt felmentve, hanem azzal az időszertint győri ispánnak tartozott.

³⁾ Lásd például Győr kiv. 13. és Pozsony kiv. 4. pontjait.

⁴⁾ Lásd például IV. Lászlónak adományát Pozsony részére. Árpádk. új okm.-tár IV. 309. l.

⁵⁾ Lásd például Pozsony kiv. 2. és 14. és Soproni kiv. 9. pontjait.

⁶⁾ Lásd például Pozs. kiv. 5. pontját; és III. Endre 1297-ben rendeli (Árpádk. új okm.-tár V. 172. l.), hogy a sopronyi polgárok „ab omni solutione tributi, sicut cives Albenses et Budenses . . . liberi et immunes — sint.“

⁷⁾ „Statuimus etiam, quod omnes mercatores usque Austriam in Hungariam descendentes et de Hungaria in Austriam transeuntes, mercimonia sua in castro deponant Jauriensi ad concambium faciendum.“

⁸⁾ Lásd Pozs. kiv. 19. pontját.

⁹⁾ L. pl. Pest kiv. 1. p.; ez alól felmentést nyert pl. Győr, kiv. 12. p.

¹⁰⁾ Lásd pl. Pest kiv. 12. pontját.

Az úri hatóság és annak gyakorlása.

Az úri hatóság mindinkább területivé válik e korszak alatt. Mig csak a szolgák tudták urokban bírójokat, a földesur birtokán tartózkodó szabad parasztok ellenben a várkerület közegeiben: addig az úri hatóság inkább csak személyi hatóság volt. De midőn az immunitási kiváltság, a mult korszakban ugyan még csak főpapoknak osztogatva, a jobbágyokat is földesuraik bíraskodása alá adá és ezzel úri hatóság alá veté a földesúr jószágain tartózkodó megannyi elemeket, ez egy bizonyos terület felett gyakorolt hatósággá vált. A tizenharmadik században, mely a világiakat is az immunitási kiváltsággal, majd nagyobb, majd kisebb kiterjedésben, megajándékozá, ezen külön hatósági területeket képező uradalmak száma tetemesen növekedett, úgy hogy idővel a teljes úri hatóság a nagybirtokos osztály kiváltságainak kiegészítő alkatrészeként tekintetett. Midőn tehát a várszerkezetnek átalakulása megyei szerkezetté a földmives elemtől a régi közhatósági alapot elvonta, önként adva volt annak magán-hatóság alá jutása, ha csak egyik-másik községe különös királyi kiváltságlevél által közhatóság alatt meg nem tartatott. Alig négy évtizeddel e korszak után, már az ország törvényes szokásának és a nemesek elismert szabadságának nevezi Nagy Lajos azt, hogy a földesur vagy személyesen, vagy pedig tisztjei által bíraskodik jobbágyság felett, kivételével a közbüntettek eseteinek, és csak felebbvitel útján viheti a jobbágy ügyeit a királyi bíróságok elé ¹⁾.

¹⁾ „Una cum consuetudinaria lege Regni et approbata nobilium libertate requirente et exigente, quibuslibet quaerulantibus ex parte jobagionum et servientum impoessionatorum ipsius Magistri Nicolai filii

A nagyobb egyházi s világi földesurak, kiket az urihatóság ezen fejleménye kiterjedt birtokaik tulajdonosaiból, azok uraivá, a rajtok lakozókat pedig alattvalóikká változtatta, mint megannyi dynasták jelentkeznek e korszak vége felé. Váraikból osztogatják parancsaikat, hívják fegyverre harczó jobbágyaikat, udvarukban majd birói széket tartanak, nem ritkán élet-halál felett határozva, majd ismét hű szolgálatokat jutalmazva, földesuri kegyelmüket éreztetik. Jobbágaik számával és vagyonosodásával saját hatalmuk és gazdagságuk is emelkedvén, hogy azt előmozdítsák, különböző kedvezményeket és mentességeket iparkodnak számukra ez urak királyainktól megszerezni, milyenek, mint a vám- és adómentesség¹⁾, áru megállítási jog, külön vásár tarthatása²⁾ és hasonlók élvezhetése³⁾ a jobbágyságot sűrűbben költöztette uradalmaikba. És a mint ismét a földesuri

Johannis, more aliorum Jobagionum commorantium, in causis quibuslibet, exceptis furtis publicis, latrociniiis et criminalibus justitiam prius a dicto Nicolao, filio Johannis, vel suis officialibus debeat juris ordine postulare, et si iidem in reddenda justitia negligentes extiterint, ex tunc non ipsi Jobagiones et servientes immissione, sed idem magister Nicolaus vel sui officiales ad nostram vel ordinarii Judicis eorum praesentiam debeant legitime evocari“ írja 1343-ban N. Lajos. Lásd „Magyarország és a hűbéri Europa“ című munkám 85. l.

¹⁾ Így az esztergomi érsek népei „ab omni omnino collecta regali tam denariorum, quam victualium quacunque occasione, seu quacunque causa in Regno nostro generaliter vel particulariter indicenda liberi, omnimodo exempti, ac per omnia et penitus sint immunes.“ C. D. V. 3. 161. l. Az esztergomi érsek népeinek vámmmentességére nézve lásd C. D. IV. 1. 153. l. Hogy a közadót csak a jobbágyok fizették, nem pedig a valódi szolganép, kitűnik C. D. V. 1. 45. l. közlött okmányból, hol áll: „Quia et udvornici et servi a solutione collectae per conditionem suam excusantur.“ V. ö. továbbá Árpádk. uj okm.-tár VII. k. 27—31. l.

²⁾ Lásd IV. Lászlónak a pathai és sz.-györgyi lakosok részére adott kiváltságát. C. D. V. 3. 165. l.

³⁾ Például a Garam melletti sz.-benedeki monostor sz.-benedeki jobbágjai a pesti, budai s fehérvári vendégek jogaival ajándékoztattak meg II. Endre által. Árpádk. uj okm.-tár VI. 572. l.

udvartartás, a várnak ellátása vagy a földnek mivélése egyik-másik helynek népesítését kívánatossá tették ¹⁾, részesítette az úr az ott megtelepülő jobbágyokat kisebb-nagyobb kedvezményben. Kiváltságolt jobbágy-községek alakulnak ilykép a nagyobb uradalmakban, hason szabadalmakkal, mint a királyi kiváltságolt községek, sőt egynémelyik közülök valóságos földesuri városnak nevezhető ²⁾.

Némi engedmények a földesurnak fizetendő földbérre és egyéb adózások és szolgáltatokra nézve; majd faizás vagy halászat joga a földesur erdeiben, tavaiban; a végrendelkezés kisebb-nagyobb szabadsága és a teljesen szabad elvonulás képezik leginkább e kiváltságolt földesuri községek szabadalmait, melyekhez itt-ott még a bíró (villicus) választhatásának joga járul, ki a czégyéres büntettekén kívül, a községbeli-k megannyi ügyeit ítélhesse ³⁾.

Külön megemlítést érdemelnek az u. n. *soltészségek* (scultetiae) ⁴⁾. Hazájuk az éjszaki Magyarország, különösen a Szepesség. Az éjszaki Magyarország nagybirto-
kosai, hogy uradalmaik erdőborította részeit hasznosítsák és benépesítsék, azokból majd kisebb, majd nagyobb területet, bizonyos évi bér fizetése fejében, oly kikötés-

¹⁾ Lásd pl. Albert jászói prépost által Jászónak adott szabadalomlevél bevezetését. Endlichernél 462. l.

²⁾ „Item concessimus, írja 1239-ben IV. Béla, Civitatem Archiepiscopalem exstruendam et congregandam in territorio suo sub Castro Strigoniensi et domo Archiepiscopali.“ C. D. IV. 1. 154. l. És Civitas Agriensis-ről van szó. C. D. V. 1. 158. l.

³⁾ Lásd a sok helyett a jászói jobbágyoknak fentebb idézett szabadalomlevélét; vagy a Tivadar mester által a koji jobbágyoknak adott jogokat. Erre különben számos példákat lehet találni Fejérenél és az Árpád-k. új okm.-tárban, és ide sorolandók a királyi kiváltságolt jobbágy-községek szabadalmi is.

⁴⁾ Lásd ezekről Schwartner M.: De scultetiis per Hungariam quondam obviis.

sel engednek át egyeseknek, jobbára külföldieknek, hogy ott irtsák az erdőket, és telepéseket hiva oda falut vagy falvakat alapítsanak, melyek jövedelmeinek élvezete és a felettük való biráskodás joga többé-kevésbé őket és utódaikat illesse meg. Az erre vállalkozókat soltészeknek (sculteti) hívják az okmányok, honnan az általuk alapított és mint tulajdonaik átörökithető és elidegenithető községekre vonatkozó jog a soltészség jogának mondatik ¹⁾.

5. §.

A kiváltságolt nemzetiségek kormányzata.

Vármegyék, városok és uradalmak mellett a vidéki kormányzatnak egészen új közegei is létesültek e kor-szakban, t. i. az u. n. *kiváltságolt kerületek*, mint egyes királyaink által szabadalmakkal megajándékozott nemzetiségek területei.

Mint ily kiváltságolt nép, és ennek folytán az általa birt területen mint különálló közönség jelentkezik a *kún-ság*. Nem azon kúnokat értjük itt, kik a magyarsággal együtt foglaltak hazát, mert hisz azok már rég összevgyültek a nemzettel, hanem azon kunokat, kik IV. Béla alatt, a tatárok elől menekülve, vándoroltak ide, és kik V. István alatt újabb kún csapatok bevándorlásával gyarapodtak. Szállásaik a Duna s Tisza, a Maros s Körös között, a Körös mindkét partján és a Temes s Maros között fekvő vidékeken valának szétszórva. IV. László, ki a kúnok iránti hajlamainak köszönheté a „kún“ melléknevet, 1279-ki kiváltságlevelével nemcsak a szállások birtokát biztosítá részükre, hanem átengedé

¹⁾ Több ily soltész okleveleket közöl Wagner: *Analecta Scepusii*; és v. ö. még C. D. VI. 1. 332. és következő lapokon, valamint Árpádk. új okm.-tár VII. k. 146. l.

nekik a királynői udvarnokok és más nem teljesen szabad állásu egyéniségek köztök fekvő földeit, valamint, a király részéről adandó kárpótlás mellett, a nemesek vagy a várjobbágyok által ott birtokoltakat is, ha ugyanis a tatárjárás óta pusztán hagyattak. Sőt mit több, a kúnok között lakó nemeseket és várjobbágyokat a kúnokkal testvérekül fogadtatá, és így az említett vidéken a kúnok után elnevezett összefüggő területet és közönséget alkotott meg. Az ekkor még nagyrészt pogány kúnok, kiknek a kiváltságlevél meghagyá, hogy fejüket a keresztviz alá hajtsák, és régi, fa- vagy szörsátrak alatti életmódjukkal felhagyva, falvakban foglaljanak állandó lakhelyeket, követve a keresztények szokásait, hét nemzetségre osztottak, melyeknek tagjai a magyar nemesekével azonos szabadságban részesítettek, tekintsük akár személy- és birtokjogukat, akár védkötelezettségüket, akár pedig az adózás és szállásadás alóli mentességüket. Csak természetes tehát, hogy a király hatóságát és különösen biráskodási jogát a kúnok felett is a nemességet ítélni hivatott *nádor* által gyakoroltatta, ki ennek köszönhetette a *kúnok birójának* (Judex Cumanorum) czimét ¹⁾.

Nem nemesi, hanem polgári közönséget képeztek a *szászok a Szepességben*. Azon telepek, melyeket a II. Géza alatt bevándorolt szászok a Szepességben nyertek, külön-külön szabadalmakkal voltak ellátva, és semmiféle jogi kapocs sem fűzte őket egy egészbe össze. De a tizenkettedik század végével alapított szepesi prépostság már egyházilag kapcsolta őket össze ²⁾, és V. István 1271-ki szabadalomlevele egy politikai közönséggé alakította. Közös birónak, vagy, mint a szászok mondták,

¹⁾ Lásd minderre nézve IV. László 1279-ki kiváltságleveleit Endlichernél 554—565. l.

²⁾ V. ö. Lányi K.: Magyar Egyháztörténelme I. k. 373. l.

grófnak választására jogositattak fel a szepesi szász vendégek (*hospites Saxones de Scepus*), ki az időszerinti szepesi ispán társaságában tartson nekik Löcsén törvényszéket és régi szász szokásaik szerint igazgassa ügyeiket; más, különösen királyi bíróság elé szászt idézni ki sem legyen jogosítva. Háromszáz finom ezüst markában megállapított földbérnek évenként sz. Márton napján teljesítendő fizetése fejében minden egyéb adózástól és szolgálattól felmentettek, kivéven, hogy a király felhívására bármikor ötven lándzsást köteleztettek állítani, és a királyt s királynőt, valahányszor körükbe jönnek, fényesen fogadni és tartani. És végtére a kiváltságlevél papjaik szabad választását biztosítja, erdőségeik szabad irtását és az irtványok korlátlan használatát, és szabad halászati, vadászati s bányászati jogot enged nekik ¹⁾.

Végtére még egy szintén kiváltságolt állású népelemről, mely azonban nem volt, mint a szászok és kúnok, egy külön terület birtokában, kell megemlékeznünk, t. i. a zsidóságról. A *zsidók*, kiknek jogállására a mult korszakban egyházi tekintetek voltak határozók és ép azért az egyházi hatóságok felügyelete alá helyeztetek ²⁾, IV. Bélának 1251-ki kiváltságlevele ³⁾ folytán ez irányban önállósághoz jutottak és kiváltságolt közjogi állásra tettek szert. Királyi védelem alá vétetett az összes magyarországi zsidóság, minek fejében bizonyos, habár e korszakra nézve részletesen meg nem határozható adót fizetvén a királyi kamarának, a zsidók későbbi okmányainkban a királyi kamara szolgáinak (*servi camerae*) is hivatnak. A védelem, melyet a király nyújtott,

¹⁾ Lásd minderre nézve V. István 1271-diki kiváltságlevelét Endlichernél 522—25. l.

²⁾ V. ö. e munka 2. k. 6. fej. 3. §-át.

³⁾ E kiváltságlevelet, mely II. Frigyes osztrák zsidóprivilegiumának mintájára készült. Közli Endlicher i. m. 473—476. l.

az akkori kor viszonyaihoz képest hathatós volt. Szabadon járhattak, kelhettek az országban, súlyos büntetés, adott esetben kézvesztés, érte a személyükön erőszakoskodót, négy ezüst márka birság, vagy ennek megfelelő fenyték, ki testi sérelmet követett el rajtok; tizenkét markát fizetett a sebesítő a gyógyítási költségeken felül, és a keresztény gyilkos méltó büntetést vett s összes vagyonát a királyi kincstár foglalta le; míg honn hagyott vagyonát és házait, melyeket a szállásadás kötelezettsége nem terhelte, a király védelme alatt állóknak tudhatta a zsidó, ki azokra támadt, a királyi kincstár fosztogatójaként bünhödvén. Bizton vihetette tehát a zsidó az ország minden részeibe áruait, melyek után hason vámot fizetett azon város polgáraival, melyben időszerint tartózkodott, és csupán személye után volt magasabb vám fizetésére kötelezve.

Hatóságát a zsidók felett a király ugylátszik kanczellárja útján gyakorolta, legalább zsidók között felforgó nevezetesebb ügyeket hozzá kellett felebbezni, míg keresztények és zsidók közötti ügyekben a városi bíró, de talán már e korszak vége felé e végre a város keresztény és zsidó lakossága által választott u. n. zsidó-bíró (*Judex Judeorum*) ¹⁾ ítélte. Mig kölcsöneik s zálogszerződéseikre nézve a zsidók jelentékeny kedvezményekben részesítettek, a politikai és társadalmi téren háttérbe voltak szorítva. Zsidó keresztény felett a középkor felfogásához képest hatóságot nem gyakorolhatván, ki voltak ők rekesztve a közhivatalokból, különösen a só- és kamara-tisztségekből ²⁾; lakhely tekintetében külön

¹⁾ Lásd a szabadsomlevél 8. pontját; hogy a zsidóbírói hivatal a zsidók első kiűzetését megelőzőleg már szerepelt, arról tanuságot tesz egy 1344-ki okmány, v. ö. A zsidók Magyarországon a vegyes házakbóli királyok alatt című értekezésem a m. tud. Akadémia 1866-ki értesítőjében.

²⁾ 1222. 24., az 1231. 31. tcz., és az 1232-diki bereghi erdő melletti határozatok 2. pontja. Ellenkező példáját lásd C. D. IV. 3. 283—284. l.

utczákra szorítottak ¹⁾, és 1232. óta, hasonlóan az izmaeliták és saraczenusokhoz, és példájára más keresztény államokban lakó zsidóknak, sajátságos öltözk viselésére kényszerítettek ²⁾, mely, a budai városi törvénykönyv tanúsága szerint, sárga ruha folttal ellátott vörös köpenyből és csúcsos, u. n. zsidókalapból állott ³⁾.

¹⁾ Hogy földbirtokot e korban szerezhettek, arról okmányok tanuskodnak. C. D. IV. 1. 272. l. és IV. 2. 283—84. l.

²⁾ Lásd erre nézve a fentebb említett bereghi határozatok 3. pontját. Különben ezt már az 1215-ki laterani zsinat rendelte el.

³⁾ Lásd a budai törvénykönyv 193-ik czikkét.

V. FEJEZET.

A z e g y h á z ¹⁾.

Az egyház ²⁾ a Sz. István óta birt kitünő jogállását csorbitlanul szállította át a későbbi Árpád-korszakra, sőt politikai szerepe és főpapjai egynémelyikének jogköre még tágult.

Mióta a királyság a magyar álladalmi élet megannyi elemei összetartására elégséges erőt kifejteni képtelenné lett, a főpapi székek pedig, az investitúráról való lemondás folytán, kánonszerű választás és a pápai megerősítés vagy kinevezés folytán lettek betöltve és csak csekély országfejedelmi befolyás mellett ³⁾: nemcsak hogy Magyarország egyházi önállósága szenvedett, hanem a pápaság folyvást hatalmasabban avatkozik az ország politikai ügyeibe is, sőt egyszer-másszor annak függetlenségét is kérdésbe helyezi ⁴⁾. Szükségkép nevelte mindez a főpapságnak, mely kiterjedt uradalmában amugy is jelentékeny hatalmi forrást birt, politikai súlyát, mit a papság jogait, nevezetesen adómentességét s törvénykezési kiváltságát megerősítő 1222-ki szabada-

¹⁾ A hadügy és pénzügy terén a későbbi árpádkorszakban véghez ment változások egynémelyike a megelőző fejezetekben már érintve lett, a többiekrol sokkal alkalmasabban a következő könyvben fogunk szólhatni.

²⁾ Lásd e fejezetre nézve különösen *Lányi Károly*: Magyar egyháztörténelme. Átdolgozta *Knauz Nándor*. I. kötet. Esztergom 1869.

³⁾ Tudniillik a kijelélést többször látjuk a király által gyakorolva.

⁴⁾ Lásd e könyv I. fejezetét és lásd az okiratokat Fejérről péld. C. D. VI. 1. 81—88. 1. stb.

lomlevelén ¹⁾ kívül, főleg az 1231-ki törvénycikkelyek ²⁾, a IV. Béla és fia István közötti viszálykodások története ³⁾ és III. Endrének törvényhozása ⁴⁾ eléggé hangosan hirdetnek.

De különösen kimagasló fényes közjogi állása által az *esztergomi érsek* ⁵⁾, ki, mint IV. Béla írja, Magyarországon a primási minőséget (*locum primatis*) bírja ⁶⁾ és ennek következtében a kalocsai érsekség megyéjébe kebelezett királyi prépostságok és a magyar apátságok és monostorok felett egyáltalában gyakorolt főérseki hatóságot ⁷⁾. V. István Esztergommegye örökös ispánságával ajándékozta meg az érsekséget ⁸⁾, melynek a főpapok s főurakkal közös kiváltságain kívül IV. Béla ⁹⁾ még mint sajátosakat felemlíti: a jószágain található arany és ezüstbányák szabad művelését, kiterjedt tizedjogát, mely még a királyi bányák termékeire is szólt, és azon kiváltságát, hogy az ország nemesei szabadon, a nélkül, hogy királyi helybenhagyást kellene kérniök, ajándékozhatják az érsekségnek jószágait és adhatják magukat hatósága alá ¹⁰⁾.

¹⁾ Lásd ezt Endlichernél 417—419. l.

²⁾ Különösen az 1221. 2. és a befejezés; és ide tartoznak a beregi erdő mellett 1232-ben esküvel megerősített pontok. Lásd ezeket Endlichernél 436—442. l.

³⁾ Midőn a két király közötti béke az esztergomi és kalocsai érsekek védpajzsa alá helyezettetett.

⁴⁾ Tudniillik az 1291. és 1298-ki törvénycikkelyek.

⁵⁾ Az idevágó bő irodalmat közli Knauz Lányi egyháztörténelmében. I. k. 302—4. l.

⁶⁾ „Cum s. Strigoniensis Ecclesia locum primatis in regno nostro dignoscitur“ írja 1239-ben IV. Béla. C. D. IV. 1. 153. l., és lásd még u. o. IV. 2. 385. l.

⁷⁾ Lásd erre nézve VIII. Bonifácznak 1295-ki oklevelét. C. D. VI. 1. 350—53. l.

⁸⁾ L. az erről 1270-ben kelt oklevelet Fejéernél. C. D. V. 1. 21. l.

⁹⁾ L. az 1263-ban kelt oklevelet Endlichernél 500—503. l.

¹⁰⁾ E kedvezményről V. István jóvoltából a nagyváradi egyház is birt. C. D. V. 3. 158. l.

A többi püspöki székek közül, melyekhez e korszakban még a *szerémi*¹⁾ és a *bosniai*²⁾ járultak, a *veszprémi* mellett, melynek kiváló diszt a királynői kancellárság adott, még az *egri* tűnik ki, melyet csak nemes származásu, jogtudós egyén birhatott és mely mint a király negyedik fiának, IV. Béla s V. István szerint, öre és nevelője szintén nevezetes kedvezményeknek³⁾, különösen a tizedre nézve örvendett⁴⁾; és a *zágrábi*, ki nevezetes szabadalmak mellett⁵⁾ a berzenczei ispánságot bírta örökösen⁶⁾.

A püspökök oldala mellett működő, u. n. *székes káptalanok*⁷⁾, melyek kezdetben merően egyházi szerepet vittek, e korszakban már szintén közjogi jelentőségre emelkedtek. A tizenharmadik században tudniillik fejeződött be a székes káptalanoknak, melyek eleinte püspökeikkel közbirtokosok voltak székesegyházaik ja-

¹⁾ Alapított 1229-ben; székegyháza Kőmonostorában volt.

²⁾ Alapított 1284. táján; helyébe a 15. század második felében a *diakovári* püspökség lépett.

³⁾ Lásd V. István 1271. kiváltságlevelét (Endlichernél 529—534. l.) hol mondatik: „quum eadem ecclesia tempore necessitatis loco nutricis regum filiis conservatrix sit et magistra.“ És IV. Béla világosan írja „Quod si aliquo tempore Reges Hungariae nostri successores quatuor filios habuerint, Episcopus Agriensis quartum custodiet, prout hoc a sanctis Regibus extitit ordinatum.“ Lásd *Porubszky J.*: Az egri megye főpásztorainak különös jogairól. Bartakovics egri érsek emlékkönyvében. Eger 1865.

⁴⁾ Különösen nevezetes a *csikótized*, melyről az 1271-diki oklevél rendeli: „Item de poledris decima integra, quae decima poledrorum filio regis Hungariae nato vel nascituro debet reservari, deducta parte tertia episcopo Agriensi, ut quum filius regis ad aetatem pervenerit legitimam, superabundans in equis existat et patronum ecclesiae Agriensis se cognoscat, rege autem patre suo antiquato, erecto vexillo, regnum gubernare valeat et ab incursibus malorum defensare.“

⁵⁾ Lásd IV. Béla 1269-ki oklevelét Fejérmél C. D. IV. 3. 503. l.

⁶⁾ Lásd az 1277-ki adománylevelet Fejérmél C. D. V. 2. 383.; v. ö. még C. D. V. 3. 242. l., és 241. l.

⁷⁾ Ezeknek tagjai, a kanonokok püspökeik által lettek a korszakban kinevezve.

vaiban, birtok tekintetében különválása¹⁾, és mint birto-
kos egyházi testületek a szabad, önálló birtokon alapuló
közjogi szereplést viszik²⁾. És e székes káptalanoknak,
valamint az egészen különálló, csupán préposttal³⁾ bíró
társas káptalanoknak, mint a székesfehérvári, pozsonyi
chazmai stb., és a szerzetesek konventjeinek fontos sze-
rep jutott, különösen az 1231. 21. t. cz. óta⁴⁾, a törvény-
kezés terén is, mi őket egyszersmind folyvást nevező
jelentőséggel bíró levéltárak birtokosaivá tette⁵⁾.

És végül még meg kell emlékeznünk a nevezetesebb
szerzetrendekről, melyek e korszakban fogtak helyet
házánkban, u. m. a *dömések*- s *ferenczrendiek*-ről az
ágostoniak-, a *karthausiak*-ról és az Özséb esztergami
kanonok alapította *pálosrend*-ről (Ord. Erem. S. Pauli⁶⁾).

¹⁾ V. ö. Lányi i. h. 370. l., hol említették, hogy Várad egyházában
püspök és káptalan IV. Béla koráig voltak közbirtokosok.

²⁾ V. ö. C. D. VI. 2. 202. l.

³⁾ A királyi prépostságokra rendszeren a király jelelé ki az egyént, a
pápa pedig neki adományozá.

⁴⁾ 1231. 21. tcz.: „Et quia multi in regno laeduntur per falsos pres-
taldos, citationes vel testimonia eorum non valeant, nisi per testimonium
dioecesiani episcopi vel capituli, nec falsificatus prestaldus possit se justifi-
care nisi eorundem testimoniis, in causis vero minorum, vicinorum conven-
tuum vel claustrorum testimoniis.“

⁵⁾ A káptalanok és konventek mint hiteles helyekről, értekezett
Jerney János a M. Történelmi Tár 2. kötetében.

⁶⁾ Ezek és a többi kisebb jelentőségű, ekkor itt már szereplő szer-
zetrendek iránt v. ö. Lányi egyháztörténelmét és a *Fuchoffer-Czindár*-féle
Monasteriologiát. Pest 1858.

VI. FEJEZET.

**A melléktartományok és viszonyuk az anya-
országhoz.**

1. §.

E r d é l y.

Tartományi szerepet *Erdély*¹⁾ e korszakban sem vitt. Az u. n. erdélyi részek azonban, melyeket a tizenharmadik századig csupán a vajdai terület és a székelyföld képeztek, e korszakban egy ujjal gyarapodtak, t. i. a királyföldnek nevezett *szász területtel*²⁾.

Az erdélyi szász telepek, t. i. azok, melyeket a szebeni prépostság egyházilag összekapcsolt, egy politikai testbe lettek II. Endre 1224-ki kiváltsága (*privilegium Andreanum*)³⁾ által egyesítve. „Azon nép, mely Szászvárostól Baróthig és Daróczig terjed a székelyföldi Sebessel együtt egy nép legyen, mond az oklevél, és egy bíró alá legyen vetve, minden ispánság közöttök megszünvén, kivévén a szebenit“⁴⁾. Egy kormányterület alakult meg ezzel, melyben a mai Szászváros, Szászsebes,

¹⁾ Lásd e fejezetre nézve Szilágyi Sándor, Kövály László és Schuler-Libloyi Frigyes már többször idézett műveit.

²⁾ Ennek jogviszonyaira nézve lásd Eder, Teutsch, Trauschenfels, Schuler munkáin kívül *Jakab Elek*: A királyföldi viszonyok ismertetése. Pest 1871.

³⁾ Ennek eredetije nem létezik, hanem csak egy 1317-ki átirata; hi-telessége egyidőben kemény vitának képezte tárgyát.

⁴⁾ Az adománylevél 1. pontja.

Szerdahely, Szeben, Segesvár, Köhalom, Ujgyházszék, tehát hét szász város és szék, befoglaltattak.

És a szebeni ispán (Comes Cibiniensis), vagy mint a szászok mondták, a szebeni gróf ¹⁾, kit a király kinevezett, ép annyi önállósággal, közvetlenül a király alá rendelve, lett hivatva kezelni a szászok ügyeit, mint akár az erdélyi vajda, akár a székelyek ispánja a magyarok és a székelyek területeit. Korábbi, eltérő szabadalmaik helyett közös kiváltságolt állás élvezetébe juttattak az Andreanumba foglalt szász telepek. Ötszáz finom ezüst márka fizetése fejében, mivel a királyi kincstár nyereségét (*lucrum camerae*) évenként gyarapítaniok kellett, minden egyéb adózástól mentesítettek, csupán a királynak tartozván még, ha közéjük jön, három, a vajdának pedig két szállásköltséget fizetni. Hadi kötelezettségük pedig olyképp lőn megállapítva, hogy a birodalom határain belül ötszáz, azokon kívül száz harczossal segítik a királyt, ha személyesen vezeti a hadat; ha csak valami főúr, akkor ötvennel. Ezek fejében tisztviselőiket, valamint papjaikat szabadon választhatták, saját pecséttel bírhattak, évenként három ízben 6—8 napig szabadon vihettek be morzsasót, kereskedőik a vám, vásáraik az adó lefizetése alól mentesítettek és végtére biztosított a szászság, hogy az általa birt területen más mint szász, de különösen a nemes jószágot nem szerezhethet ²⁾.

Ily nevezetes szabadalmakban azonban „*libertas cibiniensis*“ csak a Géza-féle szász telepet, a tulajdonképi „Siebenbürgen“-t ³⁾ részesítette, míg a szászok egyéb

¹⁾ A német Graf szó kezdetben körülbelül ugyanazt jelezte, mint az ispán magyar kifejezés.

²⁾ Lásd az oklevelet Endlichernél i. m. 420—23. l.

³⁾ Hogy e kifejezéssel kezdetben csak a szebeni szászterületet jelették és csak később terjesztetett ki egész Erdélyre, arról lásd *Pesty Fri-gyes* értekezését a Századok 1868. évi folyamában 114. s k. l.

telepei, mint Medgyes és Selyk, Besztercze és az egy ideig a német rend kezében volt Bárczaság¹⁾ külön ispánok alatt állottak, de függésben a székelyek ispánjától.

A korábbi erdélyi részek közül a vajdai, mely minden tekintetben a Királyhágón innen dívó szerkezettel bírt, az ezt a későbbi Árpádkorszakban ért átalakulásokban is hiven osztozkodott, tekintsük akár a birtok- és rendi szerkezetet, akár pedig a központi kormányzatot, a vár- s úri hatóság vagy a városi élet fejlődését, mely utóbbiról Deés, Torda, Kolozsvár eléggé szólóan tanuszkodnak. De nem érinték e változások a székelységet, mely ősi szerkezetét egész épségben szállította át az Árpádokét követő korszakra.

Összeköttetés e három terület között ekkor még vajmi kevés volt. Nem volt alkalmas ezt közvetíteni a *vajdai méltóság*, mely, e korszak vége felé már állandóan a szolnoki ispánsággal egyesítve, önállóság, tekintélyre nézve, mint a királyság gyengülése folytán az országos főtisztségek egyáltalában, nyert, de a székely és szász ispánok fölé emelkedni még sem tudott²⁾. Olvasunk ugyan egy 1291-ben III. Endre által az összes erdélyi részek számára tartott u. n. *tartományi gyűlésről*³⁾, melyen azoknak IV. vagy Kún László alatt zavarba ejtett ügyei rendeztettek, de sem elébb, sem utóbb e korszak alatt nem történik hasonlóról említés. Erdélynek ügyei

¹⁾ Lásd erről Szilágyi S.: Erdély történelme 32—42. l.

²⁾ IV. László és III. Endre idejében, és ekkor így úgy látszik kivételesen két vajdája volt az erdélyi megyéknek. V. ö. Szilágyi i. m. I. köt. 71. lap.

³⁾ „Cum nos universis nobilibus, Saxonibus, Siculis et Olachis, in partibus transilvanis, apud Albam Julae, pro reformatione status eorundem congregationem cum eisdem fecissemus“ írja 1291-ben III. Endre. C. D. VI. 1. 418. l.

tehát a részek külön gyűlésein, a megyei nemesség, a székelyek és a szászok nemzeti gyűlekezetein lettek rendszerint elintézve.

Az erdélyi magyar nemesség, a székelyek s szászokéhoz hasonló nemzeti különállással az *oláhság* nem birt. Egyes községeik, u. n. *kenézségeik* (kenasatus) nyertek földesuraiktól, vagy pedig közhatósággal bíró egyéniségektől nagyobb kisebb terjedelmű kiváltságokat; majd a földesur, majd csupán a megyei ispán vagy közvetlenül a vajda alatt állanak; kenézeik egynémelyike örökjoggal bíráskodik oláhjai felett vagy nemességre is szert tesz, de nagyobb álladalmi jelentőségre sehol sem jutnak, nem hogy az oláhság valamely nagyobb tömbje egy politikai testté emelkedhetnék. Kenézségeik Erdély minden részeiben találhatók, a vajdaság területén valamint a székely- és szászföldön, de különösen *Fogaraszölde* volt hazájuk, melynek egyik kenéze, Radul Negrowod, IV. László uralkodása végefelé ugyyszólván egész Havasalföldét meghódította és ezzel alapját vetette annak, hogy hova-tovább oláh tartománynya váljék ¹⁾.

2. §.

Tót-, Horvát- és Dalmátországok.

Tót-, Horvát- és Dalmátországok, mely utóbbinak határai ahhoz képest, hogy a hadi szerencse és a politikai viszonyok Magyarországnak vagy Velenczének kedveztek, gyakori változást értek, e korszakban is *báni kormányzat* alatt állottak. IV. Lászlóig egy bán, az *egész slávon föld bánja* (banus totius Slavoniae) czimével, szerepel, mind a három tartomány fölébe helyezve, és csak kivételesen ²⁾ a tengeri részek nagyobb veszé-

¹⁾ V. ö. Szilágyi Sándor i. m. I. k. 65—68. l.

²⁾ Például 1275. v. ö. C. D. V. 2. 261. l.

lyezettetése esetében, és ekkor is mindig csak rövid időre találkozunk az u. n. *tengermelléki bánnal*, kinek állása azonban nem rendszeresített tisztt, rendesen a tengerpart védelme is a slavoniai bánt illetvén meg. 1275-ben azonban a slavoniai mellett, a tengermelléki bánságnak mintegy állandósításakép, külön *horvát-dalmát-báni* tisztséggel ¹⁾ találkozunk, mely elkülönítés korszakunk egész további folyamában tart, sőt III. Endre azt mintegy örökíté, midőn, ellentétben az Árpádkirályok szokásával, a horvát-dalmátországi bánságot 1293-ban örökössé tévé a brebiriek családjában.

A bánoknak, kiknek helyetteseik az *al-bánok* már ekkor a zágrábi és körösi ispánok voltak, amaz Tót-, emez Horvát-Dalmátország részére ²⁾, közjogi állása egészben véve nem változott, csak hogy a mennyiben e méltóságra is hatalmas olygarchák jutottak, az a gyengülő királyság alatt önállóságban, tekintélyben csak nyerhetett. Az 1270-ben Máté, egész Slavonia bánja elnöklete alatt tartott *tartománygyűlés*, melynek határozatai reánk maradtak ³⁾, eléggé hangosan hirdeti ezt.

Némelykor a bánok felett, ép úgy, mint Erdélyben a vajdák felett, *királyi hercegeket* is látunk e tartományok kormányán, kiknek, mint Slavonia hercegeinek, hatásköre a bánokénál valamivel terjedtebb lehetett és királyaink részéről esetenként állapíttathatott meg, mert rendszeres intézményt e hercegség, valamint a mult korszakban, úgy ebben sem képezett.

Belső szervezet tekintetében e három tartomány között a későbbi Árpád-korszak sem hozott létre közeledést. Mig Slavonia, Zágráb, Varasd, Körös és Zagoria

¹⁾ C. D. V. 2. 267. l.

²⁾ Lásd *Korbuly*: Báni méltóság. 64 l.

³⁾ Lásd ezeket Endlicher-nél: Monum. Arpad. 536—41. l.

megyéivel, tekintélyes városaival és az 1225-ben IV. dik Béla kiváltságlevelé folytán alakult *túrmezei kerülettel* ¹⁾. Magyarországgal összhangzatos alkotmányfejlődésben részesült; addig Horvátország zsupánságai nem alakultak át magyar szerkezetű megyékké, sőt nagyrészt örökösen eladományozva egyes családok birtokába kerültek, melyek azok fejében határozott számu harczosokat voltak kötelesek a királyi sereghez állítani ²⁾. Dalmatia városai pedig megtarták régi kiváltságaikat és ezekre alapított önkormányzatukat, legfeljebb hogy a bán itt-ott befolyt grófjaik választásába, és hogy a király e városok feletti hatóságának gyakorlásával esetenként a bánt bizta meg, ki ilyenkor azonban nem báni hatalmánál fogva, hanem különös királyi meghagyás folytán járt el.

3. §.

Az u. n. hűbéres tartományok és a végvidéki bánságok.

Azon országok, melyeknek czimeivel a magyar király még élt, u. m. *Szerbia, Ráma, Bulgaria, Gallicia, Lodoméria és Kumania*, és melyek a mult korszakban sem voltak az országhoz kapcsolva, hanem felettük királyaink csak némi, majd több, majd kevesebb felségjogokat gyakoroltak, a magyar királyság gyengülésével

¹⁾ Ezen körülbelül öt mérföldnyi terület a Száva jobb partján néhány a zágrábi várhoz tartozó várjobbágycsaládnak nemesi jogokkal való megajándékozása folytán létesült és egy ispán, vagy mint később mondák, gróf hatósága alatt állott, ki e terület főhelyén, Nagy-Góriczán, évenként választatott. V. ö. erre nézve *Botka Tiv.*: Az 1843/4-ki országgyűlési időszakból néhány ismeretlenebb közjogi tárgy és balvélemény felvilágosítva. Pozsony 1844. 7. s. k. 1.

²⁾ Így már e korszakban Vinodol és Modrus a Frangepán-család, Breber a Subich nemzetség, Dubicza a János vitézrend, és a czettinai zsupánság a spalatói egyház kezében voltak, mely eljárás a következő korszakban ismétlődött. Slavóniában is létezett örökös ispánság, a berzenceit a zágrábi püspök birván 1284-től fogva örökösen.

természetszerűleg folyvást lazább kapcsolatba jutottak a koronához. Későbbi Árpádkirályaink, mintegy lemondva azon reményről, hogy czimeiknek megfelelő ezen országok teljes birtokába juthatnának, vagy talán a felettük való fenhatóságuk biztosítása érdekében, azoknak az anyaországhoz közelebb eső vidékeinek szorosabb idecsatolásán működnek, midőn e tartományoknak Magyarország felé eső határain u. n. végvidékeket létesítenek, melyeket, mivelhogy kormányzásukra bánok rendeltettek, *végvidéki bánságoknak* ¹⁾ szokás hívni.

Ily végvidéki bánságok voltak Bosnyákország területén a *bosniai*, *sói* és *ozorai* ²⁾, Szerbia és Bulgaria területén pedig a *bronchi* ³⁾, *krusóczyi* ⁴⁾ és *macsói* ⁵⁾ bánságok, melyek bánjai, kik a végvárak fentartásáról és védelméről voltak hivatva gondoskodni, az ország főurai közé soroztattak ⁶⁾. Kumania, a mai Moldva s Oláhország, felől IV. Béla előtt létesült a *szörényi bánság* ⁷⁾, melyet rövid ideig a János vitézrend birt, és mely e korszak végefelé nevekő fontosságot nyert, midőn a régi Kumania oláhok által lett benépesítve és ez oldalról Erdély biztonsága gyakrabban háborítva.

¹⁾ Ezekről lásd *Korbuly*: Báni méltóság. 171—206. l.

²⁾ Ezek Bosnyákország felsőrészében léteztek; lásd C. D. V. 2. 75. l.

³⁾ Nevét a hasonló Galambóczy közelében fekvő vártól vette.

⁴⁾ Szerbországnak Bulgaria felé eső részében, a Morva folyam mellett feküdt Kruchó vagy Krusóczy vára, mai nap Krusevátz, honnan a bánság nevét nyerte.

⁵⁾ Ez a Drina és Kolubár folyók között terült el és nevét Macsove vártól nyerte.

⁶⁾ Lásd a későbbi Árpádkorszak okiratainak záradékait.

⁷⁾ Nevét a Duna balpartján nem messze Orsovától fekvő Szörény váráról vette.

